

Burhâneddîn el-Fezârî'nin (729/1329) Risâle fî sıhhati icâreti'l-iktâ' İsimli Risâlesinin Tahkikli Neşri

A Critical Edition of Burhân al-Dîn al-Fâzârî's *Risâlah fî Şihhat Ijâra al-Iqtâ'*

Yasir Beyatlı¹

ÖZ

Bu çalışma 8./14. yüzyıl Şâfiî fakihlerinden Burhâneddîn el-Fezârî'nin *Risâle fî sıhhati icâreti'l-iktâ'* isimli eserinin inceleme ve tahkikinden oluşmaktadır. İktâ müessesesi İslam tarihi boyunca sürekli bir değişim/gelişim çizgisi seyretmiştir. Memlûk Şamı'nda yaşamını sürdüren Fezârî'nin bahis konusu ettiği iktâ türü "askerî iktâ" olarak da bilinen ve ana hatlarıyla sundukları hizmet karşılığında gelirinden yararlanmaları için beytûlmâle ait gelir getiren gayrimenkullerin askerlere tahsisini ifade eden iktâdır. Bu iktâ türü ile ilgili fukahâ arasında cereyan eden ana tartışmalardan biri beytûlmâle ait arazilerin kendilerine tahsis edildiği askerlerin (mukta') bu arazileri kira akdine konu edebilme yetkileri ile ilgilidir. Başka bir deyişle Fezârî'nin de risâlesinde cevap aradığı soru, kendisine beytûlmâl arazisi iktâ edilen askerlerin burayı kira ve ortaklık gibi akitlerle işletme hakkına sahip olup olmadığı sorusudur. Bu sorunun cevabı muktanın kendisine iktâ edilen gayrimenkulün menfaatine mâlik olup olmaması ve eğer mâlik ise bu mülkiyetin keyfiyeti ile doğrudan ilgilidir. Tespit edebildiğimiz kadıyla bu mesele hakkında görüş belirten ilk isimler sırasıyla Muhyiddin Nevevî (676/1277) ve tahkikini sunduğumuz risâlenin müellifinin babası olan Tâceddîn el-Firkâh (690/1291)'tir. Bunlardan birincisi müsbet, ikincisi menfi görüş beyan etmiştir. Babasıyla aynı fikirde olan müellif bu görüşü savunmak için tahkikini sunduğumuz risâleyi kaleme almıştır. Bu yönüyle bu risâle bildiğimiz kadıyla menfi kanaate sahip fakihler tarafından bu konuya dair müstakil olarak kaleme alınmış tek monografik çalışmadır. Fezârî'ye göre tek başına iktâ işlemi akarın menfaati üzerinde herhangi bir mülkiyet tesis etmemekte; sadece ibaha anlamı taşımakta yani intifa hakkı temin etmektedir. Dolayısıyla muktanın kendisine iktâ edilen akarı kiraya vermesi -eğer devlet başkanının bu hususta özel bir izni yoksa- sahih değildir. Zira kişi malik olmadığı bir menfaati başkasına temlik edememektedir. Eserin tespit edebildiğimiz tek nüshası İran'da bulunan Kütübhâne-i Umûmi-i Âyetullâh Mar'âşî'dedir. Bunun dışında İbn Hacer el-Heytemî risâlenin yaklaşık yarısına tekabül eden bir kısmını *Fetâvâ*'sında nakletmiştir. Eserin tahkikinde Heytemî'nin naklettiği metin mukabelede kullanılmış, fakat tam bir nüsha muamelesi yapılmayarak sadece gerekli görülen yerlere işaret edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Fıkıh, Memlûkler, Burhâneddîn el-Fezârî, iktâ, askerî iktâ, icâre

Sorumlu yazar/Corresponding author:

Yasir Beyatlı (Araş. Gör.), Bartın Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi, Bartın, Türkiye
E-posta: yasirbeyatli@gmail.com
ORCID: 0000-0001-9228-7720

Başvuru/Submitted: 04.08.2020

Revizyon Talebi/Revision Requested:
24.08.2020

Son Revizyon/Last Revision Received:
28.08.2020

Kabul/Accepted: 30.08.2020

Atıf/Citation: Beyatlı, Yasir. Burhâneddîn el-Fezârî'nin (729/1329) Risâle fî sıhhati icâreti'l-iktâ' isimli Risâlesinin Tahkikli Neşri. *İslam Tetkikleri Dergisi-Journal of Islamic Review* 10/2, (Eylül 2020): 603-631.

<https://doi.org/10.26650/iiuid.2020.777032>

ABSTRACT

The present study consists of a critical edition of Burhân al-Dîn al-Fâzârî's -one of the Shâfiite Islamic scholars of the 8/14. century- *Risâlah fi sıhhat ijâra al- iqtâ'*. The concept of *iqtâ'* has followed a continuous line of change and development throughout the history of Islam. The type of *iqtâ'* mentioned by the author, who lived in Mamluk Damascus, is the assignment of income-generating real estate that belongs to the public treasury (*bayt al-mâl*) to military officers in exchange for the service they provided. This type of *iqtâ'* was also known as "military *iqtâ'*". One of the main debates between the jurists related to this type of *iqtâ'* is about the ability of the military officers (*muqta'*) to lease these lands. This issue was directly related to whether the military officers had the right of usufruct of the property or not. As far as can be determined, the first scholars expressing their opinion are Muhyî al-Dîn al-Nawawî (676/1277) and Taj al-Dîn al-Fâzârî (690/1291), the father of the mentioned author. The first opinion is positive and the second one is negative. Our author, who agrees with his father, wrote this treatise to defend the negative view. In this respect, this is the only known independent study written by scholars who hold the negative opinion. According to the author, the *iqtâ'* alone does not establish for the assignee (*muqta'*) rights of property or usufruct on the granted real estate; it only has the meaning of *ibâha*, that is, it provides a limited right of use. Therefore, it was not appropriate for the *muqta'* to lease the real estate unless he had a special permission from the *Imâm*. This is because one cannot assign an interest that one does not own to someone else. The only copy of the work that is the subject of this study is in Kutubhâne-i Umûmî-i Âyetullâh Mar' ashî in Iran.

Keywords: Fiqh, Mamluks, Burhân al-Dîn al-Fazârî, *iqtâ'*, military *iqtâ'*, *ijâra*

EXTENDED ABSTRACT

The Middle Ages was a period in which complex relations were established among rulers, soldiers and peasants with regard to land, property, agricultural production and taxation. However, every territory and cultural climate had its own characteristics and differences. In the Islamic world, these relations were mainly organized through temporary land assignments (*iqtâ'*). The present study is a critical edition of the treatise of Burhân al-Dîn al-Fâzârî, an early Mamluk Shâfiite scholar, discussing the legal authority of a *muqta'*. *Muqta'* was an army officer to whom a real estate was assigned.

Burhân al-Dîn al-Fâzârî, also known as Ibn al-Firkâh in attribution to his father, was born in 660/1262 in Damascus and lived there. His father and grandfather were also Shâfiite jurists. Burhân al-Dîn al-Fâzârî's main fields of scholarly interest were *fiqh* and *usûl al-fiqh*, though he also had deep knowledge of logic and Arabic grammar. After the death of his father in 690/1291, a *mudarris* of al-Madrasa al-Bâdrâ'iyya, he became a *mudarris* in the same madrasa and remained in this office until his death in 729/1329. He was buried in the al-Bâb al-Saghîr Cemetary in Damascus. There are famous scholars among his students such as Zahabî (748/1348), Ibn Kathîr (774/1373) and Tâj al-Dîn al-Subkî (881/1370). Burhân al-Dîn al-Fâzârî wrote many works. In the examination section of this paper, I present a selection of his works that still exist today. Of the 16 works of the author that exist today, five have been published while eleven are still in manuscript form. Among his works in manuscript form is the treatise that I present a critical edition of, in which the legal status of the real estates assigned by the ruler are discussed particularly on the topic of legal matters such as rental contracts.

The concept of *iqtâ'* emerges as one of the most dynamic concepts in Islamic history. In the early period of Islamic history, the *iqtâ'* basically meant full ownership of the landed property.

This type of *iqṭāʿ*, which is called “*iqṭāʿ tamlik*”, lost its prevalence over time. Instead, another type of *iqṭāʿ*, “*iqṭāʿ istighlāl*”, which is generally called “military *iqṭāʿ*” in modern sources, has become the main type of *iqṭāʿ*. However, depending on the time and place this concept have undergone some changes. The *iqṭāʿ* discussed by Burhān al-Dīn al-Fāzārī is basically an assignment of a real estate, usually a plot of arable land, that belonged to the public treasury (*bayt al-māl*) and was assigned by the ruler (*sultān*) or an agent of the ruler to a military officer (*amīr*) in return for certain services. The officer to whom a plot of arable land was assigned (*muqṭaʿ*) derived his revenue from the agricultural production of this land by way of remuneration for his services instead of receiving a salary (*atāʿ*) from the public treasury. It is known that managing the assigned land through such contracts as rental agreements (*ijāra*) or sharecropping (*muzāraʿa*) was the preferred method adopted by the army officers for farming the land. However, a group of Damascene jurists, headed by Tāj al-Dīn al-Fāzārī, the father of the author of the treatise, argued that it was legally void to subject the assignments (*iqṭāʿ*) to legal contracts in this way. The treatise, the critical edition of which I present in this paper, is the only known monograph written by the scholars of this opinion. However, probably because this treatise is not widely known in scholarly circles, the views of the mentioned scholars are generally discussed based on the reports of later scholars.

In his treatise, Burhān al-Dīn al-Fāzārī argues that it is invalid for the assignee (*muqṭaʿ*) to subject these lands to contracts on the grounds that the assignee neither holds the private ownership, nor the right of usufruct, of the relevant land. The authority of the assignee (*muqṭaʿ*) over this land, according to him, is limited to the permission of use (*ibāha*). In this context, he draws an analogy between an assignment (*iqṭāʿ*) and a gratuitous loan (*ʿāriyah*). For this reason, the assignee’s ability to lease the relevant real estate depends on the particular permission of the sultan. At this point, he also rejects the opinion that these assignments to soldiers were given in exchange for their services (*ʿivad*) since it would have been required to be within the scope of either tenancy or *juʿālah* (a contract for promise of reward). However, it does not fulfill the general conditions required in these contracts. Hence, Burhān al-Dīn al-Fāzārī thinks that *iqṭāʿ* was merely a gratuitous loan (*ʿāriyah*) given to soldiers to encourage military service (*jihād*).

Considering the number of scholars who expressed an opinion on the issue, the debate on this issue seems to have occupied the agenda of the Shāfiite jurists for a considerable time. The scholars of the other schools, especially Hanafite and Hanbalite jurists, also participated in this debate. However, an examination of the non-Shāfiite scholars’ views on this subject would exceed the scope of this study. For this reason, I have only examined the opinions of the Shāfiite scholars in this paper with a few exceptions, which I think will give a better understanding of the Shāfiite scholars’ position.

After extensive research, I was only able to identify one manuscript version of the treatise of which I will present a critical edition in this study, namely the manuscript found in Kütübhāne-i Umūmī-i Āyetullāh Marʿaṣī in Iran. In this critical edition, I used the microfilm of this single

manuscript that I obtained from the King Faisal Center for Research and Islamic Studies. In addition, I observed that Ibn Hajar al-Haytamî quoted approximately half of the treatise in his *al-Fatâwâ al-Kubrâ al-Fiqhiyyah*. I also used this quotation for the comparison without treating it as another version of the manuscript.

Giriş

Bu makale 8./14. Yüzyıl Memlük Dımaşk'ında yaşamış Şâfiî fakihlerinden olan Burhâneddîn el-Fezârî tarafından, rütbeli askerlere (emîr) iktâ edilen beytûlmâle ait gayrimenkullerin bu askerler tarafından icâre (kira), müzâraa (ortakçılık) gibi akitlerle işletme yetkilerinin bulunmadığını savunmak amacıyla yazılmış bilinen tek müstakil eser olan *Risâle fi sıhhati icâreti'l-iktâ* isimli risâlesinin tahkiki ve dirâse (inceleme) bölümlerinden oluşmaktadır. Dirâse bölümü müellifin hayatı, eserleri, tahkiki sunulan risâlenin konusu, önemi, müellife nispeti ve nüsha tanıtımı yer almaktadır. Dirâsenin sonunda tahkikte kullanılan nüshanın ilk ve son sayfalarının fotoğraflarına yer verilmiştir. Risâlenin tahkikinde İSAM Tahkikli Neşir Esasları (İTNES) esas alınmıştır.

Müellif: Burhâneddîn el-Fezârî

Tahkikli neşrini sunduğumuz risâlenin müellifinin ismi Burhâneddîn İbrahim b. Abdurrahman b. İbrahim b. Sibâ' el-Bedrî el-Fezârî, künyesi Ebû İshâk'tır. Nesepteki el-Fezârî Fezâre kabilesine, el-Bedrî ise Fezâre kabilesinin batınlarından biri olan Bedr b. Amr'a nispetlidir.¹ el-Firkâh lakabıyla tanınan babasına nispetle İbnü'l-Firkâh diye de bilinir. Ancak bazı kaynaklarda babası Tâcuddîn Abdurrahman b. İbrahim'den de İbnü'l-Firkâh şeklinde bahsedilmiştir. Fakat babasının bacak yapısından dolayı Firkâh² lakabını almış olması sebebiyle babasının el-Firkâh şeklinde; müellifin de babasına nispetle İbnü'l-Firkâh şeklinde anılması daha doğrudur.³ Bu çalışmada tahkiki sunulan risâlenin müellifinden "İbnü'l-Firkâh", "Fezârî" ya da "Burhâneddîn el-Fezârî"; müellifin babasından ise "Tâceddîn el-Firkâh" ve "Tâceddîn el-Fezârî" şeklinde bahsedilecektir.

Aslen Mısır'ın Saîd bölgesinden olan müellif, hicri 660 senesi Rebülevvel ayında (Ocak/Şubat 1262) Dımaşk'ta doğmuş ve yaşamını bu bölgede sürdürmüştür.⁴ Dedesi ve babası da Şâfiî mezhebi fakihlerindendir.⁵ Burhâneddîn el-Fezârî, babasından fıkıh, amcası Ebu'l-Abbâs Şerefüddîn Ahmed b. İbrahim el-Fezârî'den (705/1306) Arap dili tahsil etmiş; İbn Abdiddâim (668/1270), İbn Ebi'l-Yüsr (672/1273), Yahya İbn es-Sayrafi (678/1279) ve başkalarından

1 Ebû Bekr Şemseddin Muhammed b Abdullah İbn Nâsiruddin, *Tavzihu'l-müştebih fi zabti esmâi'r-ruvâti ve ensâbihim ve elkâbihim ve künâhum*, thk. Muhammed Naîm thk. el-Araksûsî (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1414/1993), 1/438.

2 Firkâh kabaca bacak yapısının çarpık ve yamuk olması anlamına gelmektedir. Bkz. Mütercim Âsım Efendi, *el-Okyânüsu'l-basit fi tercemeti'l-kâmüsi'l-muhit*, hz. Mustafa Koç, Eyyüp Tanrıverdi, (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2013), 2/1192.

3 Ebû'l-Fida İmadüddin İsmail b Ömer İbn Kesîr, *Tabakâtu's-Şâfiyye*, thk. Abdulhafiz Mansûr (Beyrut: Dâru'l-Medâri'l-İslâmî, 2004), 2/831; Ebû Muhammed Cemaleddin Abdürrahim b el-Hasan İsnvî, *Tabakâtu's-Şâfiyye*, thk. Abdullah el-Cubûrî (Riyad: Dâru'l-Ulûm, 1981), 2/288.

4 Salâhuddîn Halîl b. İzzeddîn Aybek Safedî, *el-Vâfi bi'l-vefeyât*, thk. Ahmed el-Arnaût ve Türkî Mustafa (Beyrut: Dâr İhyai't-Türâsi'l-Arabî, 1429/2008), 6/30; Takiyyuddin Ebû Bekr b. Ahmed İbn Kâdî Şühbe, *Tabakâtu's-Şâfiyye*, thk. Abdülalîm Hân (Haydarabâd: Matbaatu Meclisu Dâireti'l-Maârifî'n-Numâniyye, 1987), 2/314.

5 Safedî, *el-Vâfi bi'l-vefeyât*, 6/30; Şihâbüddîn Ahmed b. Ali İbn Hacer el-Askalânî, *ed-Dürerü'l-kâmine fi a'yâni'l-mieti's-sâmîne* (ofs. Beyrut: Dâru'l-Cil, 1414/1993), 1/34.

hadis dinlemiştir.⁶ Mantık ve nahiv disiplinlerinde de derin bilgi sahibi olan⁷ İbnü'l-Firkâh'ın temel meşguliyet sahasını fıkıh ve fıkıh usûlü oluşturmaktadır.⁸

İbnü'l-Firkâh, Dımaşk'taki Şafîî medreselerinden biri olan Bâdrâiyye Medresesinde⁹ müderrislik yapan babasının 690/1291 senesinde vefat etmesinin ardından bu medresede müderrislik yapmaya başladı.¹⁰ 705/1306 senesinde amcasının vefatı üzerine Dımaşk'taki Emeviyye Camiine hatip tayin edildi. Ancak Bâdrâiyye Medresesi müderrisliğini elde etmek için gayret sarf eden bazı kişilerin varlığından haberdar olunca beş gün yahut bir ay gibi kısa bir süre sonra bu görevden ayrıldı.¹¹ Kadı Necmeddîn b. Sasrâ'nın (723/1323) vefatı üzerine kendisine Dımaşk kadılığı teklif edildi. Ancak Şam Naibi Seyfeddin Tenkiz'in (741/1340) ısrarlarına rağmen bu görevi kabul etmedi.¹² 7 Cemaziyelevvel 729 (9 Mart 1329) Cuma gecesi müderrislik yaptığı Bâdrâiyye Medresesinde vefat etti. Cenazesi aynı gün Cuma namazından sonra kaldırılarak Bâbu's-Sağır Kabristanında dedesi, babası ve amcasının yanına defnedildi.¹³

Biyografi yazarlarının naklettiği anekdotlardan iyi bir müderris olduğu anlaşılan¹⁴ İbnü'l-Firkâh'ın talebeleri arasında Zehebî (748/1348), İbn Kesîr (774/1373), Tâceddîn es-Sübki (881/1370) gibi tanınmış isimler vardır. Tâceddîn Sübki ve Vâdiâşi (749/1348) kendisinden icazet almıştır.¹⁵ İbn Kesîr kendisinden *Sahih-i Müslim*'i dinlemiştir.¹⁶

İbn Kesîr, Şafîî mezhebine mensup hocaları arasında onun gibi birisini görmediğini ifade ederek onu övmektedir.¹⁷ Onun cömert, hasta ziyaretleri ve cenazelere önem veren, gıybetten uzak duran, öğrencilerin sıkıntılarıyla ilgilenen ahlak-ı hamîde sahibi biri olduğu aktarılmaktadır.¹⁸ Bazı tabakât yazarları, İbnü'l-Firkâh'ın muasırı ve babasının öğrencilerinden olan İbn Teymiyye (728/1328) ile aralarında bu risâlenin konusunun da bulunduğu bazı

6 Ebû Nasr Tacüddin Abdülvehhab b. Ali b. Abdilkafi es-Sübki, *Tabakatu's-Şafiiyyeti'l-kübrâ*, thk. Mahmud Muhammed et-Tanâhi ve Abdülfettah Muhammed el-Hulv (Kahire: Dâr İhyâi'l-Kütübi'l-Arabiyye, 1399/1979), 9/312; İbn Kâdi Şühbe, *Tabakâtu's-Şafiiyye*, 2/314-315.

7 Ebû Abdullah Şemseddin Muhammed b. Ahmed ez-Zehebî, *el-İber fi haberi men gaber*, thk. Ebû Hâcer Muhammed es-Said b. Besyûni Zağlûl (Beirut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1985), 4/86.

8 İbn Kâdi Şühbe, *Tabakâtu's-Şafiiyye*, 2/317.

9 Bâdrâiyye Medresesi ve müderrisleri hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Abdülkadir b. Muhammed en-Nuaymî, *ed-Dâris fi târihi'l-medâris* (Beirut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1410/1990), 1/154-161.

10 Abdülkadir b. Muhammed en-Nuaymî, *ed-Dâris fi târihi'l-medâris*, 1/156.

11 Ebü'l-Fida İmadüddin İsmail b. Ömer İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, thk. Abdullah b. Abdülmuhsin et-Türkî (Cîze: Heer li't-Tibâa ve'n-Neşr, 1417/1997), 18/57; İbn Kâdi Şühbe, *Tabakâtu's-Şafiiyye*, 2/315; Safedî, *el-Vâfi bi'l-vefeyât*, 6/31.

12 Salâhuddîn Halil b. İzzeddîn Aybek Safedî, *Ayânu'l-asr ve avânu'n-nasr*, thk. Ali Ebû Zeyd v.dğr. (Dımaşk - Beyrut: Dâru'l-Fikr - Dâru'l-Fikri'l-Muasır, 1418/1998), 1/88.

13 İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, 18/317.

14 Kaynaklarda İbnü'l-Firkâh'ın müderrislikteki maharetine vurgu yapmak için derslerini Fâtihâ'yı okur gibi verdiği ifade edilmiştir. İbn Hacer el-Askalânî, *ed-Dürerü'l-kâmine*, 1/34; Safedî, *el-Vâfi bi'l-vefeyât*, 6/30.

15 Sübki, *Tabakatu's-Şafiiyyeti'l-kübrâ*, 9/313; Şemseddin Muhammed b. Câbir Vâdiâşi, *Bernâmeü İbn Câbir el-Vâdiâşi* (Mekke: Câmîatu Ümmi'l-Kurâ, 1401/1981), 90.

16 İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, 18/317.

17 İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, 18/317.

18 İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, 18/317; Safedî, *el-Vâfi bi'l-vefeyât*, 6/30-31; İbn Hacer el-Askalânî, *ed-Dürerü'l-kâmine*, 1/34.

meselelerde farklı düşüncelerine rağmen ilişkilerini koparmadıkları ve birbirlerine saygı gösterdiklerine dikkat çekmektedirler.¹⁹ Şâfiî mezhebinin yetkin fakihlerinden sayılan İbnü'l-Firkâh'ın fıkıhta kendine has bazı tercihlerinin bulunduğu kaydedilmektedir.²⁰

Eserleri

Tabakât türü kaynaklarda İbnü'l-Firkâh'ın irili ufaklı çok sayıda eser kaleme aldığı zikredilmekle birlikte bunların toplu bir listesini vermek yerine misal kabilinden bir iki eserine işaret etmekle yetinilmektedir. Yaptığımız taramaların bir neticesi olarak İbnü'l-Firkâh'ın günümüze ulaştığını tespit edebildiğimiz eserlerini matbu-yazma ayrımı yaparak listeleyeceğiz.

Matbu Eserleri

1. *Beyânu garazi'l-muhtâc ilâ kitâbi'l-Minhâc*: Nevevî'nin (676/1277) *Minhâcu't-tâlibîn*'i üzerine yazılmış bir ta'lik türünde bir eserdir.²¹

2. *Bâisü'n-nüfûs ilâ ziyâreti'l-Kudsi'l-mahrûs*: Kudüs fezâili türünden bir eserdir. On üç fasıldan meydana gelmektedir. Genel itibariyle Ebu Muhammed Bahâeddin İbn Asâkir'in (600/1203) *el-Câmi'u'l-müstaksâfî fezâili'l-Mescidi'l-aksâ* ve kısmen Ebu'l-Meâli el-Müşrif b. el-Müreccâ el-Makdisî'nin (5./11. yy) *Kitâbu fezâili Beyti'l-makdis*'inden özetlenmiştir.²² Bu risâlenin İbn Gânim el-Makdisî (1004/1596) tarafından yapılmış bir özet *Muhtasarü'l-Î'lâm fi-fezâili's-Şâm*²³ adıyla yayınlanmıştır.²⁴

3. *el-Î'lâm bi-fezâili's-Şâm*: Risâle Ebu'l-Hasan Ali b. Muhammed b. Şucâ' er-Reb'î'nin (444/1052) *Fezâilu's-Şâm* ve *Dimaşk* isimli kitabının muhtasarıdır. Mukaddimede belirttiğine göre Fezâri bu metinden isnadları atmış, bulunduğu yerde olmasını uygun görmediklerini metinden çıkarmış ve metne bir fihrist eklemiştir. Risâle Ebu'l-Hasan Abdullah b. Abdülaziz eş-Şebrâvî'nin *Bilâdu's-Şâm* ile ilgili yedi risâlenin tahkikinden oluşan derlemesinin içinde basılmıştır.²⁵

4. *Risâle fi ta'yîni kabri Mûsâ*: Müellifin bir önceki risâlesi ile birlikte aynı mecmuanın içinde yayınlanan eserin konusu Hz. Musa'nın kabrinin nerede bulunduğunun tespitidir. Risâle Şemseddin İbn Tolun'un (953/1546) ta'likiyle birlikte basılmıştır.²⁶

19 Safedî, *el-Vâfi bi'l-vefeyât*, 6/31; İbn Hacer el-Askalânî, *ed-Dürerü'l-kâmine*, 1/34.

20 Sübkî, *Tabakatu's-Şâfiîyyeti'l-kübrâ*, 9/313; İbn Hacer el-Askalânî, *ed-Dürerü'l-kâmine*, 1/35.

21 Ebü İshâk Burhâneddin İbrâhim b. Abdirrahman İbnü'l-Firkâh el-Fezârî, *Beyânu garazi'l-muhtâc ilâ kitâbi'l-Minhâc*, thk. Bekr Muhammed Ebu Susayn ve Bilal Velid Hamdi Abidin (Dâru'n-Nevâdir, 1438/2017).

22 Ebü İshâk İbnü'l-Firkâh Burhâneddin İbrâhim b. Abdirrahman el-Fezârî, *Bâisü'n-nüfûs ilâ ziyâreti'l-Kudsi'l-mahrûs*, thk. Ahmed Abdülbâsit Hâmid ve Ahmed Abdüssettâr Abdülhalîm (Kahire: Dâru'l-Kütüb ve'l-Vesaiki'l-Kavmiyye, 1426/2005).

23 Ancak risâlenin isimlendirmesinde bir hata olduğu anlaşılmaktadır. Zira *el-Î'lâm bi-fezâili's-Şâm* aşağıda geleceği üzere İbnü'l-Firkâh'ın başka bir risâlesinin ismidir. Risâlelerin içerikleri incelendiğinde İbn Gânim el-Makdisî'nin eserinin *el-Î'lâm*'ın değil *Bâisü'n-nüfûs*'un muhtasarı olduğu görülmektedir.

24 *Mecmûun fihî fezâilü's-Şâm*, thk. Ebu'l-Hasan Abdullah b. Abdülaziz eş-Şebrâvî (Kahire: Müesseset'r-Risâle, 1438/2017), 117-169.

25 *Mecmûun fihî fezâilü's-Şâm*, 57-113.

26 *Mecmûun fihî fezâilü's-Şâm*, 172-192.

5. *Risâle fi 'ş-şatranc*: Satranç hakkındaki risâle üç bölümden oluşmaktadır. Birinci bölümde satrancın tarihi, ikinci bölümde satranç kelimesinin etimolojik kökeni, üçüncü bölümde ise fihhi hükmü incelenmektedir.²⁷

Yazma Halinde Bulunan Eserleri

1. *et-Ta'lika ale't-Tenbih*: Ebû İshak eş-Şîrâzî'nin (476/1083) Şâfiî fihhına dair eseri *et-Tenbih*'i üzerine yazılmış ta'lik tarzında bir eserdir. *el-Fevâid* ismiyle de anılmaktadır. Kaynaklarda on cilt kadar olduğundan söz edilmektedir. İbn Kâdi Şühbe (851/1448) içerisinde büyük fâideler, garip nakiller, *et-Tenbih* 'in lafızları ile ilgili güzel tetkik ve uyarılar bulunduğundan söz eder.²⁸ İbn Kesîr eserin, başka yerlerde bulunmayan fâideleri hâvî olduğunu ifade etmiştir.²⁹ Ancak İsnevî (772/1370) gerekli gereksiz pek çok malumatı toplaması sebebiyle geniş hacmine rağmen bu eserin pek faydalı olmadığını düşünmektedir. O bu eser hakkında, “Hacmi büyük, faydası çoktur. Fakat faydası hacmine göre azdır. Sanki ne olduğuna bakmadan her bulduğunu almıştır. Şişman ile zayıfı, güçlü ile zayıfı içinde toplamıştır”³⁰ ifadelerini kullanmıştır. Ancak İbn Kâdi Şühbe, İsnevî'nin bu ifadeleri hakkında, “İsnevî *el-Mühimmât*'ta Şeyh Burhaneddin'in *Fevâid*'inden isim belirtmeden çokça alıntılar yapmıştır. Bununla birlikte *Tabakât*'ta biyografisini verirken de insaflı davranmamıştır”³¹ diyerek bu eleştirilerin yersiz olduğunu belirtmiştir. Eserin *et-Ta'lika fi 'l-fevâid* adıyla kayıtlı altı ciltlik bir nüshası İstanbul Süleymaniye Kütüphanesinde bulunmaktadır.³²

2. *Ta'likât alâ eşkâli 'l-mîzân fi 'l-mantık*: Mantık hakkında bir risâle olup kıyasın dört şeklini, darplarını ve doğru sonuç vermesi için gerekli şartları ayrıntılı bir şekilde ele almıştır. Tespit edebildiğimiz kadarıyla risâlenin iki nüshası bulunmaktadır.³³ Biri İzmir Tire'deki Necip Paşa Kütüphanesinde 515/1 numarada kayıtlı olan nüshadır. Bu nüsha kataloglarda *Ta'likât alâ eşkâli 'l-mîzân fi 'l-mantık*³⁴ ve *İ'dâmu 'l-işkâl bi 'l-küllîyye fi icâdi 'l-eşkâli 'l-hamliyye*³⁵ ismiyle kaydedilmiştir. Risâlenin zahriyesinde bulunan isim *Kitâbu i 'dâmi 'l-işkâl bi 'l-küllîyye fi icâdi 'l-eşkâli 'l-hamliyye* şeklindedir.³⁶ Diğer bir nüshası ise Princeton Üniversitesi Kütüphanesinde Garrett 388b numarada kayıtlı bulunmaktadır. Bu nüsha üniversitenin kataloğunda *Mantîq min*

27 Ebû İshak İbnü'l-Firkâh Burhâneddîn İbrâhim b. Abdîrrahman el-Fezârî, *Risâle fi 'ş-şatranc*, thk. Ebu'l-Hasan Abdullah b. Abdülaziz eş-Şebrâvî (Kahire: Dâru'r-Risâle, 1439/2018).

28 İbn Kâdi Şühbe, *Tabakâtu 'ş-Şâfiyye*, 2/316.

29 İbn Kesîr, *el-Bidâye ve 'n-nihâye*, 18/317.

30 İsnevî, *Tabakâtu 'ş-Şâfiyye*, 2/290.

31 Şühbe, *Tabakâtu 'ş-Şâfiyye*, 2/316.

32 Burhanüddîn İbrâhim b. Abdîrrahman İbnü'l-Firkâh, *et-Ta'lika fi 'l-fevâid*, Süleymaniye Kütüphanesi, Ayasofya, nr. 1065, 1066, 1067, 1068, 1069, 1070.

33 Risâlenin içeriği hakkında sağladığı katkıdan dolayı Mehmet Demir'e müteşekkirim.

34 Ali İhsan Yıldırım, *Necip Paşa Kütüphanesi Yazma Eserler Kataloğu I* (Tire: Tireliler Derneği, 2003), 310.

35 Ali Rıza Karabulut - Ahmet Turan Karabulut, *Mucemu 'l-târihi 'l-türâsi 'l-İslâmî fi mektebâti 'l-âlem: el-mahtutat ve 'l-matbuat = Dünya Kütüphanelerinde Mevcut İslam Kültür Tarihi ile İlgili Eserler Ansiklopedisi* (Kayseri: Mektebe Yayınları, t.y.), 1/28.

36 Ebû İshak İbnü'l-Firkâh Burhaneddîn İbrâhim b. Abdîrrahman el-Fezârî, *İ'dâmu 'l-işkâl bi 'l-küllîyye fi icâdi 'l-eşkâli 'l-hamliyye*, Süleymaniye Kütüphanesi, Ayasofya, nr. 515/1, 4A.

kalām al-Shaykh al-imām al-‘allāmah shaykh al-Islām Burhān al-Dīn al-Fazārī matta‘a Allāh al-muslimīn bi-baqā‘ihi wa-huwa al-manṭiq alladhī ‘amalahu ‘alā manṭiq Ibn al-Ḥāḥib fī al-Mukhtaṣar adıyla kaydedilmiştir.³⁷ Ancak İbnü'l-Hâcib'in (646/1249) mantık alanında yazdığı *el-Muhtasar* isimli bir eserin üzerine yapılmış bir çalışma olduğunu vehmettiren bu ismin hatalı olduğu anlaşılmaktadır. Brockelmann (1956) bu nüshayı *Kitâbu'l-mantık* ismiyle kaydetmiştir.³⁸

3. *Risâle fi'l-ferâiz*: Feraiz hakkındaki risâlenin çeşitli nüshaları bulunmaktadır. Kataloglarda yer aldığına göre eserin Türkiye'de iki nüshası bulunmaktadır.³⁹ Müellifin mukaddime belirttiğine göre bu eseri kendisine yöneltilen bir talep üzerine kaleme almıştır.⁴⁰ Yine mukaddime müellif bu eserden *Kitâbu'l-ferâiz* şeklinde bahsetmiştir.⁴¹

4. *el-Misbâh fi't-teressül*: Resmi yazışmalarla ilgili olup 46 varaklık bir nüshası Süleymaniye Kütüphanesi Ayasofya Koleksiyonu 4270 numarada bulunmaktadır.

5. *Kitâbu tefhîmil'l-muhâmele fī ta'lîmi'l-mürâsele*: Mektuplaşmalarla ilgili mübtediler için yazılmış bir eser olup nesir ve nazım olmak üzere iki kısma ayrılmıştır. 15 varaklık bir nüshası bir önceki eserle birlikte aynı mecmuada ikinci sırada yer almaktadır.

6. *Kitâbu'l-menâ'ih li-tâlibi's-saydi ve'z-zebâih*: Avlanma, hayvan kesimi, yenmesi helal olan ve olmayan hayvanlar hakkındadır. Yedi fasıldan oluşmaktadır. 27 varaklık bir nüshası Süleymaniye Kütüphanesi, Şehid Ali Paşa Koleksiyonunda 985 numarada bulunmaktadır. Kataloglarda bu risâlenin Almanya'daki Gotha Üniversitesi Kütüphanesi Ms. Orient A2095 numarada⁴² ve İran'ın Kum şehrinde bulunan Kütübhâne-i Umûmî-i Âyetullâh Mar'aşî'de tahkikini yaptığımız risâle ile aynı mecmua içinde 1376/3 numarada⁴³ başka nüshalarının da bulunduğu görünmektedir. Katalog kayıtlarında İran'da bulunan bu nüshanın müellif hattıyla iki defa mukabele edildiği bilgisi yer almaktadır.⁴⁴

7. *Muhtasar fī usûli'd-dîn*: Süleymaniye Kütüphanesi Şehid Ali Paşa Koleksiyonu 985 numaralı mecmuanın içerisinde üçüncü eser olarak yer almaktadır. Müellifin mukaddime belirttiğine göre Fahreddin Râzî'nin (606/1210) *Kitâbu'l-erba'in*inin muhtasarıdır.⁴⁵ Yaklaşık 15 varaktan oluşmaktadır.

37 Princeton University Library, "Princeton University Library Catalog", erişim: 27 Ocak 2020, <https://catalog.princeton.edu/catalog/5127249>.

38 Carl Brockelmann, *Târihü'l-edebi'l-Arabî*, thk. Mahmud Fehmi Hicâzî (Kahire: el-Heyetü'l-Mısrıyyetü'l-Âmme li'l-Kitâb, 1993), 6/543.

39 Balıkesir İl Halk Kütüphanesi 10 HK 1165/1; Konya Bölge Yazma Eserler Kütüphanesi 32 Ulu 79/2.

40 Ebü İshâk Burhâneddin İbrâhim b. Abdırâhman İbnü'l-Firkâh el-Fezârî, *Kitâbu'l-ferâiz*, Balıkesir İl Halk Kütüphanesi, Balıkesir İl Halk Kütüphanesi, nr. 10 Hk 1165/1, 1B.

41 İbnü'l-Firkâh, *Kitâbu'l-ferâiz* (Balıkesir İl Halk Kütüphanesi, 10 Hk 1165/1), 1b.

42 Brockelmann, *Târihü'l-edebi'l-Arabî*, 6/543.

43 Bkz. Bkz. Karabulut - Karabulut, *Mucemü't-târihi't-türâsi'l-İslâmî*, 1/28.

44 Seyyid Ahmed Hüseyini, *Fihrist-i nüshahâ-yı hattî: Kitâbhâne-i Umûmî-i Hazret-i Ayetullâh el-Uzmâ Necefi Mar'aşî*, ed. Seyyid Mahmud Mar'aşî (Kum: Kitâbhâne-i Büzürg-i Hazreti Ayetullahü'l-Uzmâ Mar'aşî Necefi, 1418), 4/149; es-Seyyid Ahmed el-Hüseyini, *et-Türâsü'l-Arabiyyü'l-mahtût fī İrân* (Kum: İntişarat Dalilema, 1431/2010), 12/276.

45 Ebü İshâk İbnü'l-Firkâh Burhâneddin İbrâhim b. Abdırâhman el-Fezârî, *Muhtasar fī usûli'd-Dîn*, Süleymaniye Kütüphanesi, Şehid Ali Paşa, nr. 985, 50A.

8. *Muhtasarı Kitâbi't-terhîs fi'l-ikrâmi bi'l-kıyâm li-zevî'l-fazli ve'l-meziyye*: Bu eser Muhyiddin en-Nevevî'nin *et-Terhîs fi'l-ikrâmi bi'l-kıyâm li-zevî'l-fazli ve'l-meziyyeti min ehli'l-İslâm alâ ciheti'l-birri ve'tevkîri ve'l-ihtirâmi lâ 'alâ ciheti'r-riyâ'* ve'l-i'zâm isimli eserinin muhtasarıdır. Süleymaniye Kütüphanesi Şehid Ali Paşa Koleksiyonu 2723 numarada kayıtlı bir nüshası bulunmaktadır. Ferağ kaydında eserden *Kitâbu't-telhîs li'l-kelâm fi't-Terhîs fi'l-kıyâm* şeklinde bahsedilmiştir.⁴⁶

9. *Cüz'ün fi fezâilî's-sahâbe*: Bu risâle muhtemelen Kâtip Çelebi'nin *Fezâilu'l-Aşeretü'l-mübeşşera* ismiyle kaydettiği risâledir.⁴⁷

10. *Sıhhatu icâreti'l-iktâ'*: Tahkikini sunduğumuz risâledir. Hakkında ayrıntılı bilgi aşağıda verilecektir.

11. *Musanneffü't-tekbîr li'l-cem'* (*Risâle fi't-tekbîr li'l-cem'*): Câmîatu'l-Melik Suûd (Kral Suud Üniversitesi) 4941 numarada bir nüshası görünen risâle üniversitenin kataloğunda her ne kadar İbnü'l-Firkâh'a nispet edilmekteyse de verilen *evveluhu* kaydında yer alan "*İbrahim'in babası*" ifadesi risâlenin İbnü'l-Firkâh'ın babasına ait olma ihtimalini gündeme getirmektedir.⁴⁸ Katalogda yer alan bilgiye göre eser 11 Recep 718 (8 Eylül 1318) tarihinde istinsah edilmiştir.⁴⁹

Bunlar dışında kaynaklarda İbnü'l-Hâcib'in *Muhtasar'*ına bir ta'lik ve başka bazı eserler kendisine nispet edilmekle birlikte bunların günümüze ulaştıklarına dair bir bilgiye erişemedik.⁵⁰

Risâlenin Konusu

Tahkikini sunduğumuz risâle, isminden de anlaşıldığı üzere iktâ arazilerinin kiraya verilmesinin fikhî durumu hakkındadır. İktâ kavramı medlûl itibarıyla İslam tarihi boyunca sürekli bir değişim çizgisinde seyretmiş, yani anlam itibarıyla dinamik ve canlı bir karakter arz etmiştir.⁵¹ Bu sebeple hicri sekizinci asırda telif edilen bu risâlenin hangi bağlamda vücut

46 Ebü İshâk Burhâneddîn İbrâhim b. Abdîrahman İbnü'l-Firkâh el-Fezârî, *Muhtasarı Kitâbi't-terhîs fi'l-ikrâmi bi'l-kıyâm li-zevî'l-fazli ve'l-meziyye*, Süleymaniye Kütüphanesi, Şehid Ali Paşa, nr. 2723/4, 139B. Eser bazı kataloglarda Laleli Koleksiyonuna nispet edilmiştir. Bkz. Karabulut - Karabulut, *Mucemü't-târîhi't-türâsi'l-İslâmî*, 1/28.

47 Karabulut - Karabulut, *Mucemü't-târîhi't-türâsi'l-İslâmî*, 1/28; Kâtip Çelebi, *Keşfü'z-zunûn an esâmi'l-kütübi ve'l-fünûn* (Beyrut: Dâr İhyai't-Türâsi'l-Arabî, t.y.), 2/1276.

48 *Fihrisu mahtûtâti Câmîati'l-Melik es-Suud: el-fikhü'l-İslâmî ve usûluhu* (Riyad: Câmîatü'l-Melik Suud, 1404/1984), 193.

49 *Fihrisu mahtûtâti Câmîati'l-Melik es-Suud*, 193.

50 İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, 18/317; İbn Kâdî Şühbe, *Tabakâtu's-Şâfiyye*, 2/316; İsmail Paşa Bağdatlı, *Hediyetü'l-arîfin esmâu'l-müellifin ve âsârü'l-musannifin* (Ankara: Milli Eğitim Bakanlığı, 1951), 1/14; Hasan Güleç, "FEZÂRÎ, İbrâhim b. Abdurrahman", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 1995), 12: 540. Kaynaklarda zaman zaman müellif ile babasının eserleri birbirine karıştırılabilmektedir. Örneğin *er-Ruhsatu'l-amîme fi ahkâmî'l-ganîme*, *Hallü'l-kinâ' fi hulli's-semâ'*, *el-Minhâcu'l-kavîm* (*el-Menhecü'l-kavîm*) ve *Nehcü'z-zerîa* bazı kaynaklarda selven İbnü'l-Firkâh'a nispet edilen eserler arasındadır. Mesela bkz. Karabulut - Karabulut, *Mucemü't-târîhi't-türâsi'l-İslâmî*, 1/28; Güleç, "FEZÂRÎ, İbrâhim b. Abdurrahman", 12: 540; Abdüsselâttâr el-Helvacî, ed., *Fihrisü'l-mahtûtâti'l-Arabîyye bi-Dâri'l-Kütübi'l-Mısıriyye* (*el-Mecâmî*) (London - Kahire: Müessesetu'l-Furkân li't-Türâsi'l-İslâmî (al-Furqan Islamic Heritage Foundation) - Dâru'l-Kutub ve'l-Vesâiki'l-Kavmiyye, 1432/2011), 2/326.

51 Abdülaziz ed-Dürî, "Neş'etü'l-iktâ' fi'l-müctemeâti'l-İslâmiyye", *el-İctihâd* (*Dâru'l-İctihâd*), 1 (Sonbahar 1988): 243-244.

bulduğunu anlamak için ortaya çıktığı zamandaki mevcut şartları ve iktânın hangi anlam dünyasına sahip olduğunun bilinmesi gerekmektedir.

Bilindiği üzere İslam coğrafyasında belli bir dönemden sonra bazı devlet görevlileri ve askerlere nakdi maaş ödemek yerine maaşlarının (atâ') karşılığı olarak arazi iktâsına başvurulmaya başlanmıştır. Özellikle hicri dördüncü asrın ikinci çeyreğinden itibaren bu durumun üst düzey askeri görevliler hakkında yaygın ve sistemli bir hale gelmesi bugün “askeri iktâ” olarak bildiğimiz ve bir süre sonra İslam dünyasındaki hâkim sistem haline gelecek olan fenomenin ortaya çıkmasına yol açmıştır.⁵²

İslam tarihinin ilk dönemlerinde yapılan iktâlar temelde tam bir mülkiyet ifade etmekteydi. Kaynaklarda “iktâ-ı temlik” diye isimlendirilen bu iktâ türü özellikle bu dönemden sonra nispeten tedrici bir şekilde yaygınlığını yitirmiştir. Bunun yerine bazı kaynaklarda “iktâ-i istiğlâl” olarak da isimlendirilen “askerî iktâ”, iktâ sisteminin temeli haline gelmiştir. Öyle ki mutlak olarak iktâ ifadesinden bu iktâ türü anlaşılır olmuştur. Ancak bu “askerî iktâ” olgusu da ortaya çıktığı şekli üzere sabit kalmamış, zaman içerisinde çeşitli değişikliklere maruz kalmıştır. İbnü'l-Firkâh'ın yaşadığı hicri sekizinci asır Memlük coğrafyasında iktâ kavramı, temelde beytül mâle ait gayrimenkullerin sundukları hizmetler karşılığında gelirinden faydalanmaları üzere askerlere tahsis edilmesi anlamına geliyordu. Kendisine iktâ verilen emîr (mukta') maaş yerine buranın menfaatinden kendi ve maiyetindeki askerlerin geçimini ve askeri hazırlıklar için ihtiyaç duyulan masrafları temin ediyordu.⁵³

Bazı araştırmacılar tarafından “Büyük İktâ Devleti” olarak isimlendirilen⁵⁴ Memlük Devleti Şâm bölgesinde yaşamını sürdürmüş İbnü'l-Firkâh'ın yazmış olduğu risâlede bahis konusu ettiği iktâ, ana hatlarıyla böyle bir iktâdır. Muktaın kendisine iktâ edilen gayrimenkulü kiraya veremeyeceği yönündeki muhalif tutum ilk defa bu risâlenin müellifi İbnü'l-Firkâh'ın babası Tâceddîn el-Fezârî tarafından ortaya konmuştur.⁵⁵ Bunun yanında bilebildiğimiz kadarıyla bu mesele hakkında müspet yönde yazılı olarak verilen ilk fetva yine seçkin Şâfiî fakihlerinden biri olan Muhyiddîn en-Nevevî'ye aittir. Tahkikini yaptığımız risâlede de iktibas edilen fetvada Nevevî iktâyı mehre kıyas etmekte ve dolayısıyla askerin elinde bulunan iktâ arazisini kiraya vermesinin caiz olduğu sonucuna varmaktadır. Buna göre ilişkiden önce nikah akdinin

52 ed-Dûrî, “Neş'etü'l-iktâ”, 244-25; es-Seyyid el-Bâz el-Arîni, *el-İktâ'u'l-harbi bi-Mısır zemen selâtini'l-Memâlik* (Kahire: Matbaatu'n-Nahda, 1956), 11-14.

53 Musab Hamâdi Necm ez-Zeydî, “Nizâmu'l-iktâ'i'l-askerî: Neş'etuhu ve tetavvuruhu mine'l'asri's-Selcûki hatta'l'asri'l-Memlûki”, *Mecelletu Ehbâs Külliyyeti'l-Terbiyeti'l-Esâsiyye* 11/3 (2012): 352.

54 Bkz. İbrahim Ali Tarhân, *en-Nuzumu'l-iktâ'iyye fi 'ş-Şarki'l-evsat fi'l-usûri'l-vustâ*, (Kahire: Dâru'l-Kâtibi'l-Arabî, 1388/1968), 23.

55 Bu durum Takiyyüddîn Sübkî tarafından şu şekilde ifade edilmiştir: “Şeyh Tâceddîn el-Fezârî ve oğlu Şeyh Tâceddîn [doğrusu: Burhâneddîn] ortaya çıkıncaya kadar Mısır diyarı ve Bilâdü'ş-Şâm âlimlerinin tamamının iktânın icâresinin sıhhatin kâil olduklarını işitirdik.” Bkz. Ebû Abdillâh Sadruddîn Muhammed b. Abdirrahman el-Osmânî, *Rahmetu'l-ümme fi İhtilâfi'l-eimme* (Beirut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2018), 153. İktâ arazilerinin icâresiyle ilgili bu tartışmaya daha sonra diğer mezhep mensupları (özellikle Hanefî ve Hanbelîler) da fetva ve risâle düzeyinde dâhil olmuşlarsa da bu dirâsenin sınırlarını aşacağı düşüncesiyle sadece Şâfiî fakihlerin görüşlerinden bahsetmekle yetineceğiz.

münfesihi olmasıyla mehirin iade edilmesi ihtimalinin bulunması, mehir olarak bir arazi parçası alan kadının, o arazi parçasını kiraya vermesine engel teşkil etmemektedir. Aynı şekilde asker de kendisine iktâ edilen akârın menfaati hususunda istihkak sahibi olduğu için askerinin ölmesi veya başka bir sebeple sultanın iktâ ettiği o arazi parçasını geri alma ihtimali askerinin kiraya vermesine engel teşkil etmemelidir.⁵⁶

Bunun karşısında Nevevî'nin muasırlarından olan Tâceddîn el-Firkâh (690/1291) böyle bir işlemin hukuken caiz olmadığını savunmuştur. Onun bu görüşünü daha sonra devam ettirenler arasında tahkikini sunduğumuz risâlenin müellifi olan oğlu Burhâneddîn el-Fezârî, Kemâleddîn İbnü'z-Zemlekânî⁵⁷ (727/1327) ve Alâî⁵⁸ (761/1359) gibi isimler yer almıştır. Bunlardan ilk ikisi Tâceddîn el-Firkâh'ın talebesi, Alâî ise onların talebesidir. Burhâneddîn el-Fezârî bu mesele hakkında tahkikini sunduğumuz risâleyi kaleme almıştır.

Fezârî'nin iddiası temel olarak başlı başına iktâ işleminin iktâ edilen arazinin menfaati üzerinde bir mülkiyet tesis etmediği düşüncesine dayanmaktadır. Ona göre tek başına iktâ işleminin, mukta için sağladığı hukukî yetki sadece ibâhadan ibarettir.⁵⁹ Fezârî bu hususta mukta müsteîre benzetmektedir.⁶⁰ Ona göre mukta kendisine iktâ edilen akârı kiraya verebilmesi için sultanın buna izin vermesi gibi ilave bir işleme ihtiyaç bulunmaktadır. O, bu noktada iktânın bir ivaz olduğu iddiasını da reddetmektedir. Buna göre iktânın ivaz olması ya icâre ya da cuâle kapsamında olacaktır. Ancak iktâ, bu akitlerde bulunması gereken şartları tam olarak sağlamadığı için bu kapsamda değerlendirilememektedir. İktânın hâcet sebebiyle bazı şartlarının göz ardı edildiği bir ivaz olarak değerlendirilmesi gerektiği iddiasını da ibâha yani intifa ile iktâdan amaçlanan maksadın hasıl olacağı gerekçesiyle reddetmekte, ancak bunun hangi yollarla gerçekleştirilebileceği ile ilgili pek bir şey söylememektedir.⁶¹

56 Ebu Zekeriyya Muhyiddin Yahya b. Şereh en-Nevevî, *Fetâvâ'l-İmâm en-Nevevî*, thk. Muhammed el-Haccâz, ed. Alaeddin b. el-Attâr (Beyrut: Dâru'l-Beşâiri'l-İslâmiyye, 1417/1996), 152.

57 Sübkî, *Tabakatu's-Şâfiyyeti'l-kübrâ*, 9/206.

58 Alâî bu risâlenin adeta bir özetini yapmıştır. Bkz. Ebü'l-Fazl Celaleddin Abdurrahman b. Ebî Bekr es-Suyûtî, *el-Eşbâh ve'n-nezâir fi kavâidi ve fîru-i fikhi's-Şâfiyye* (Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1973), 327.

59 Eşya üzerinde kurulan yetkiler bakımından yapılan bir tasnif olan milk-hukuk-ibâha ayrımının en zayıf halkası olan ibâha, yetki sahibine ilgili nesneden milk nitelikli olmayan bir yararlanma hakkı veren mücerret bir izindir. İbâhada milk niteliği bulunmaması sebebiyle ibâha lehtarları ilgili nesneyi hukukî tasarruflara konu kılamamaktadır. Ayrıntılı bilgi için bkz. Hasan Hacac, *İslam Hukukunun Klasik Kaynaklarında Hak Kavramının Analizi* (İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2000), 262-267; Halit Çalış, *İslam Hukukunda Özel Mülkiyet ve Sınırlamaları* (Konya: Yediveren Kitap, 2004), 37-40.

60 Şâfiî mezhebinde, Hanefî mezhebindeki genel görüşün aksine, âriyet akdi müsteîre menfaat mülkiyeti değil ibâha yetkisi vermektedir. Bkz. Muhammed el-Hatîb b. Ahmed eş-Şirbînî, *Muğni'l-muhtâc ilâ marifeti meânî elfâzi'l-Minhâc*, thk. Ali Muhammed Muavvid ve Adil Ahmed Abdulmevcûd (Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1421/2000), 3/315.

61 İbn Teymiyye iktâ edilen nesnenin tarla olması durumunda icâre ve müzâaraı iptal ettikten sonra geriye kalan tek yolun bir işçi tutarak araziyi işlemek olduğunu, ancak bunu çok az insanın yapacağını ifade etmektedir. Bununla birlikte eğer iktâ edilen nesne dükkân, han, hamam gibi bir yapı ise bu durumda mukta iktâdan faydalanma imkânı tamamen ortadan kalkacaktır. Bkz. Ebü'l-Abbâs Takîyyüddin Ahmed b. Abdülhalim İbn Teymiyye, *el-Hisbe fi'l-İslâm ev Vazîfetu'l-hukûmeti'l-İslâmiyye* (Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, t.y.), 29.

Netice itibariyle ona göre askerlere yapılan iktâ işlemleri askeri cihada teşvik amacıyla verilen bir âriyet gibidir. Dolayısıyla yalnız başına iktâ işlemi muktaa menfaat mülkiyeti değil, ibâha yani sadece ferdi olarak faydalanma yetkisi vermektedir. Bu sebeple iktâ edilen arazinin kira akdine konu edilmesi hukuken geçersiz bir işlemdir. Bu işlemin sahih olabilmesi devlet başkanının bu konudaki özel iznine ihtiyaç duymaktadır. Burhâneddin el-Fezâri risâlesinde icârenin sahih olması için başka bir şarttan bahsetmese de Alâi ona bu hususta genel bir örfün yerleşik olması halinde de icârenin sahih olacağı görüşünü nispet eder.⁶²

Her ne kadar ilk bakışta Şâfiî mezhebinde Nevevî'nin görüşünün hâkim olduğu görünse de öyle görünüyor ki Şâfiî müellifleri Firkâh ve takipçilerinin görüşünü göz ardı etmiş değillerdir. Örneğin Şirbînî (977/1570), Nevevî ile Tâceddin el-Fezâri arasında bir tercih yapmak yerine Bedreddin Zerkeşî'nin (794/1392) iktâ arazisinin icâresinin sıhhatini devlet başkanının izni veya genel örfün yerleşik bulunmasına bağlayan görüşünü evlâ olan görüş olarak sunar.⁶³ Bu görüş Alâi tarafından risâlemizin müellifi olan Burhâneddin el-Fezâri'ye nispet edilir.⁶⁴ Demîrî (808/1405) de Nevevî'nin kıyasına İbnü'l-Firkâh'ın itirazına benzer şekilde itiraz eder. İbnü'l-Firkâh, oğlu⁶⁵ ve Şamlılardan bir grubun Nevevî'ye muhalefetlerinin haksız bir itiraz olmadığını belirtir.⁶⁶ Memlûkler dönemi Şâfiî kâdilkudatlarından Bedreddin İbn Cemâa (733/1333) ise hâcet sebebiyle iktâ arazilerinin bir yıl süre ile kiraya verilmesinin caiz olduğu görüşünün kendi ve bir grup muhakkikin tercihi olduğunu belirtir. Eğer bu işlem tecviz edilmezse iktânın faydasının çoğu durumda ortadan kalkacağını savunur. Ona göre bir yıldan fazla süreyle kiraya verme hususunda ise ne hâcet ne de zaruret bulunmaktadır.⁶⁷ İbn Cemâa'nın askere iktâ edilen arazinin kiraya verilmesinin cevazını hâcete bağlaması onun mutlak anlamda cevazda Nevevî'den farklı düşündüğünü göstermektedir.⁶⁸ Bu durum, ona göre askerin mutlak olarak iktâ edilen akarın menfaatine malik olmamasından kaynaklanabileceği gibi başka bir sebeple de irtibatlı olabilir. Ancak onun iktânın cevazını hâcet ve zarurete bağlaması ilk ihtimali

62 Suyûtî, *el-Eşbâh ve'n-nezâir*, 327.

63 Şirbînî, *Muğni'l-muhtâc*, 3/447.

64 Suyûtî, *el-Eşbâh ve'n-nezâir*, 327.

65 Doğrusu el-Firkâh ve oğlu olması.

66 Ebü'l-Beka Kemâleddin Muhammed b. Musa b. İsa ed-Demîrî, *en-Necmü'l-vehhâc fî şerhi'l-Minhâc* (Beyrut: Dâru'l-Minhâc, 1425/2004), 5/331. Bununla birlikte Demîrî'nin bazı ifadeleri onun Nevevî'nin fetvasını değil, fetvasını dayandırdığı kıyası tartıştığı izlenimi oluşturmaktadır. Mesela bkz. Demîrî, *Necmü'l-vehhâc*, 5/331, 387, 423.

67 Bedreddin İbn Cemâa, *Muhtasar fî fazli'l-cihâd*, thk. Usâme Nâsir en-Nakşibendî (Dımaşk: Dâru'l-Vesâik, 1428/2008), 129.

68 İbn Hacer el-Heytemî *el-Minhâc* şerhi olan *Tuhfetu'l-Muhtâc*'da herhangi bir kayıt getirmeden iktâ arazilerinin bir yıl süre ile kiralanmasının caiz olduğunu ve bunun İbn Cemâa'nın muhakkiklerden naklettiği görüş olduğunu ifade eder. Ancak *Fetâvâ*'sında İbn Cemâa'nın görüşüne hiç değinmez. İlaveten Nevevî'nin fetvasını destekler ve sürenin uzun veya kısa olmasının bir fark oluşturmayacağını belirtir. Ayrıca İbnü'l-Firkâh'ın askerin kendisine iktâ edilen arazinin menfaatine malik olmadığı şeklindeki görüşüne karşı çıkarak itirazlarını çürütmeye çalışır. Bkz. Ebü'l-Abbas Şehabeddin Ahmed İbn Hacer el-Heytemî, *Tuhfetu'l-muhtâc bi-şerhi'l-Minhâc (Havâşî alâ Tuhfeti'l-muhtâc'ın kenarında)* (Kahire: Dâru'l-Fikr, t.y.), 6/173; Ebü'l-Abbas Şehabeddin Ahmed İbn Hacer el-Heytemî, *el-Fetâvâ'l-kübrâ'l-fikhiyye* (Kahire: Matbaatu Abdülhamid Ahmed Hanefî, 1357), 3/191-192.

güçlendirmektedir.⁶⁹ Bununla birlikte o, iktâ arazilerinin kiralanmasına mutlak anlamda itiraz edilmesine katılmadığını ifade ederek Tâceddîn el-Firkâh ve aynı görüşte olanlardan farklı düşündüğünü vurgulamak istemiştir.⁷⁰ Bir grup fakih İbn Cemâa'ya dayanarak muktân iktâ arazisinin kirasını bir yıl veya belli bir süre ile sınırlandırmakla birlikte bunu farklı bir şekilde gerekçelendirmişlerdir.⁷¹

Bütün bunlarla birlikte Şâfiî mezhebinde iktâ arazilerinin kiraya verilmesinin cevazı hususunda bazı sınırlamalarla birlikte olsa da netice itibarıyla Nevevî'nin görüşünün hâkim olduğu, yani iktâ arazilerinin kira akdine konu edilmesinin bazı kayıtlarla birlikte olsa da cevazının yerleşik görüş haline geldiği ifade edilebilir. İktâ edilen gayrimenkulün kiraya verilebilmesi hususunda getirilen kayıtlar da İbnü'l-Firkâh gibi düşünenlerin katkısı olarak görülebilir. Bununla birlikte Şâfiî mezhebi içerisinde mutlak olarak cevazı savunan âlimler de olmuştur.⁷² Örneğin Şemseddin er-Remlî (1004/1596), iktâ arazisinin kiralanmasının bir yıl ile sınırlanmasının tartışmaya açık olduğunu ifade ederek bir yıldan fazla süreyle gerçekleştirilen kira akdinin de sahih olması gerektiğini savunur.⁷³

Risâlenin Önemi

Tahkikini sunduğumuz risâle, iktâ edilen gayrimenkullerin icâre gibi akitlerle işletilmeleri hakkında genel yaklaşıma muhalif olarak mutlak olarak olumsuz bir tutum benimseyen fakihler tarafından konuyla ilgili olarak telif edilmiş tek müstakil çalışma olma özelliğine sahiptir. Ancak İbn Hacer el-Heytemî'yi (974/1567) bir kenara bırakırsak meseleyle ilgili yazan araştırmacıların bu görüşe sahip fakihlerin yaklaşımları hakkında bu risâleye doğrudan yaptıkları bir atfa rastlayamadık. Klasik dönem için bu durum risâlenin yeterince mütedâvel olmamasından kaynaklanmış olabileceği gibi âlimlerin muttali oldukları bu risâleye ismen atıf yapma ihtiyacı hissetmemelerinden de kaynaklanmış olabilir. Ancak tespit edebildiğimiz kadarıyla tek nüshası bulunan risâlenin günümüzde pek bilinmediği anlaşılmaktadır. Bu konuyla ilgili çalışmalarda İbnü'l-Firkâh gibi düşünen ulemânın görüşlerinin genellikle

69 İbn Cemâa, *Fazlu'l-cihâd*, 129; Bedreddîn İbn Cemâa, *Tahrîru'l-ahkâm fi tedbîri ehli'l-İslâm*, thk. Fuad Abdülmunim Ahmed (Katar: Riâsetu'l-Mahkemeti's-Şerîyye ve's-Şuûni'd-Dîniyye, 1405/1985), 111. İbn Cemâa'nın sultanın verdiği iktâyı geri almasını bir yıl ile kayıtlaması iktâ arazilerinin bir yıl süre ile kiralanabileceği görüşü ile beraber düşünülmeli. Krş. İbn Cemâa, *Tahrîru'l-ahkâm*, 113.

70 İbn Cemâa, *Fazlu'l-cihâd*, 129.

71 Onlara göre muktân iktâ arazisini kiralamasında mutemet olan süre iktânın genellikle bir muktada kaldığı süredir. Bu süreden daha az bir zaman için kiraya verilen iktâ arazisinde her ne kadar sultanın iktâyı her an geri alma yahut muktân ölümü sebebiyle iktânın son bulma ihtimali bulursa da kira akdi geçerlidir. Bkz. Nureddin eş-Şebrâmelîsi, *Hâşiye alâ Nihâyeti'l-muhtâc ilâ şerhi'l-Minhâc (Nihâyetu'l-muhtâc ile birlikte)* (Beyrut: Dâru'l-Fikr, t.y.), 5/306; Abdülhamid eş-Şîrvânî, *Havâşî ala Tuhfeti'l-muhtâc bi-Şerhi'l-Minhâc (Abbâdi haşiyesiyle birlikte)* (Kahire: Dâru'l-Fikr, t.y.), 6/173; Ahmed b. Kâsım el-Abbâdi, *Havâşî ala Tuhfeti'l-muhtâc bi-Şerhi'l-Minhâc (Şîrvânî haşiyesiyle birlikte)* (Kahire: Dâru'l-Fikr, t.y.), 6/173.

72 Risâlemizin müellifin talebelerinden olan Tâceddîn Sübkî ve babası Takiyyüddîn Sübkî bu isimlerden bazılarıdır. Sübkî, *Tabakatu's-Şâfiyyeti'l-kübrâ*, 9/206.

73 Şemseddin Muhammed b. Ahmed b. Hamza el-Ensârî er-Remlî, *Nihâyetu'l-muhtâc ilâ şerhi'l-Minhâc* (Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1984), 5/306.

sonraki âlimlerin aktarımlarına dayandırılmış olmasının sebebi bu olmalıdır.⁷⁴ Dolayısıyla bu risâlenin önemi büyük ölçüde, uzunca bir süre boyunca âlimlerin gündemini işgal eden bir yaklaşımın bu görüşü savunanlardan biri tarafından yazılmış bir ve hatta tek metin olmasından ileri gelmektedir. Dolayısıyla bu risâle bize bu yaklaşımı benimseyen fakihlerin savundukları görüşün detaylarını birincil ağızdan öğrenme imkânı sunmaktadır.

Risâlenin Müellife Nispeti

Yukarıda da değindiğimiz gibi İbnü'l-Firkâh'ın hayatına yer veren tabakât ve terâcîm türü çalışmalar, eserlerinin kapsayıcı bir listesini vermek yerine misal kabilinden bir iki tanesini zikretmekle iktifa etmişlerdir. Zikredilen bu eserler de genellikle daha hacimli çalışmalar olan Şîrâzî'nin *Tenbih*'i ve İbnü'l-Hâcib'in *Muhtasar*'ına ta'likleri olmuştur. Bu sebeple bu tür eserlerde tahkikini sunduğumuz risâleye dair bir bilgiye rastlayamadık. Ancak aşağıda bahsedeceğimiz sebeplerden dolayı bu risâlenin Burhânedin İbnü'l-Firkâh el-Fezârî'ye ait olduğunu düşünüyoruz.

Risâlenin girişinde müellifin ismi “Burhânüddîn İbrahim b. eş-Şeyh el-İmâm el-Allâme Tâcüddîn Abdurrahman b. Sibâ'b. Ziyâ' el-Fezârî eş-Şâfî”⁷⁵ şeklinde açık olarak kaydedilmiştir.

Müellifin risâlede savunduğu iddia genel itibariyle İbnü'l-Firkâh'ın babası olan Tacüddîn Abdurrahman el-Firkâh, İbnü'l-Firkâh ve Tâcüddîn el-Firkâh'ın bir başka öğrencisi olan Kemâleddîn İbnü'z-Zemlekâni olmak üzere üç kişiye nispet edilmektedir. Müellif, risâlenin girişinde iktâ edilen gayrimenkullerin kiraya verilmesinin sahih olmadığı yönündeki görüşü babasına nispet etmekte ve kendisinin de bu görüşte olduğunu ifade etmektedir.⁷⁶ Bildiğimiz kadarıyla Tâcüddîn el-Firkâh ve oğlu Burhânedin İbnü'l-Firkâh dışında iktâ arazilerinin mukta tarafından kiraya verilmesinin sahih olmadığını savunan bir baba ve oğul bulunmamaktadır. Bu da risâlenin İbnü'l-Firkâh'a ait olduğunu teyit etmektedir.

Bundan başka hicri onuncu yüzyılın seçkin Şâfî fakihleri arasında yer alan İbn Hacer el-Heytemî *el-Fetâvâ'l-kübrâ'l-fikhiyye* isimli eserinde bu risâleden uzunca bir nakil yapmaktadır.⁷⁷ Risâlenin yaklaşık olarak yarısına tekabül eden bu alıntının başında “el-Burhân el-Fezârî dedi ki”⁷⁸ diyerek yaptığı nakli açık bir şekilde İbnü'l-Firkâh'a nispet etmiştir. Bu durum da tahkikini sunduğumuz risâlenin İbnü'l-Firkâh'a aidiyetini desteklemektedir.

Nüsha Tanıtımı

Yaptığımız geniş taramalar sonucunda tahkike konu ettiğimiz risâlenin tek nüshasının İran'ın Kum şehrinde bulunan Kütübhâne-i Umûmî-i Âyetullâh Mar'aşî'de 1376 demirbaş numarasında

74 Örnek olarak bkz. Bilal İbrahim, “Beyond State and Peasant: The Egalitarian Import of Juristic Revisions of Agrarian and Administrative Contracts in the Early Mamluk Period”, *Islamic Law and Society*, Cilt: 16, No: 3/4 (2009), 360-363.

75 Ebü İshâk Burhânedin İbrâhim b. Abdurrahman İbnü'l-Firkâh el-Fezârî, *Sihhatu icâreti'l-iktâ'*, Kütübhâne-i Umûmî-i Âyetullâh Mar'aşî, nr. 1376, 55B.

76 İbnü'l-Firkâh el-Fezârî, *Sihhatu icâreti'l-iktâ'*, 55B.

77 Heytemî, *el-Fetâvâ'l-kübrâ*, 3/189-190.

78 Heytemî, *el-Fetâvâ'l-kübrâ*, 3/189.

kayıtlı mecmuanın içinde dördüncü risâle olarak yer aldığını tespit ettik.⁷⁹ Bu risâlenin bir mikrofilmli Merkezü'l- Melik Faysal li'l-Buhûs ve 'd-Dirâsâti'l-İslâmiyye (King Faisal Center for Research and Islamic Studies) kütüphanesinde "F 3025-7" demirbaş numarasıyla kayıtlı bulunmaktadır. Katalog kayıtlarından öğrenebildiğimiz kadarıyla bu mecmuanın içinde toplam dört risâle bulunmaktadır. Bunlar sırasıyla şunlardır:

1. Takiyyuddin İbn Teymiyye, *Lâ advâ ve lâ tıyarate* (1A-3B).

2. Yusuf b. Ebi'l-Me'âlî b. Zâfir Ensârî es-Sûfî, *Muhtasarü'l-Vucûh ve 'n-nezâir* (7A-29B). Baş tarafı eksiktir. Müstensihin ismi Muhammed b. Osman b. Abdurrahman b. Musa Merâkeşî (Merâkişî) Kerekî ve Dimaşk'ta bulunan Devlâ'î Medresesinde 728 senesinin Recep ayında istinsah edildiği kaydedilmiştir.⁸⁰

3. İbnü'l-Firkâh, *el-Menâih li-tâlibi's-saydi ve 'z-zebâih* (32B-55A). Katalog kayıtlarında müellif hattıyla iki defa mukabele edildiği bilgisi yer almaktadır.⁸¹

4. İbnü'l-Firkâh, *Sıhhatu icâreti'l-iktâ'* (55B-58B).

Seyyid Ahmed Hüseyinî, muhtemelen ikinci risâlede yer alan kayıttan dolayı, dört risâle için de aynı müstensihin ismini ve 728 tarihini kaydetmiştir.⁸² Ancak bizim tahkikini yaptığımız son risâlenin ferağ kaydında 729 senesi kayıtlı bulunmaktadır. Mecmuanın tamamını göremediğimiz için karşılaştırma yapamamamız sebebiyle risâlelerin tek mi yoksa daha fazla müstensih tarafından mı istinsah edildiği hakkında yorum yapma imkânına sahip değiliz.

Tahkikini sunduğumuz risâlenin yazma nüshası bir mecmua içinde yaklaşık üç varaktan müteşekkildir. Satır sayıları 19 ila 22 arasında değişiklik göstermektedir. 58A'dan sonra araya farklı bir metne ait bir sayfa girmiştir. Ancak siyak ve sibaktan anladığımız kadarıyla bu durum tahkikini yaptığımız risâlede bir eksikliğe yol açmamıştır. Bu sebeple tahkikte sayfa numaralandırmalarına işaret ederken bu sayfayı görmezden geldik. Nüshanın ferağ kaydına Şaban ayının bitimine altı gece kala (24 Şaban) 729 (23 Haziran 1329) tarihi düşülmüştür ki bu risâlenin müellifinin vefatının yaklaşık üç ay sonrasına tekabül etmektedir. Dolayısıyla nüsha istinsah tarihi açısından nitelikli bir karakter arz etmektedir. Bununla birlikte nüshada müellif nüshasından mı yoksa istinsahtan mı kaynaklandığını tespit edemediğimiz bazı ifade problemleri bulunmaktadır. Tahkikte yeri geldikçe bu durumlara işaret ettik. Tahkik tek nüshadan yapıldığı için nüshaya remiz verme ihtiyacı hissetmedik. Tahkik içerisinde bu nüshaya "النسخة" ifadesiyle işaret ettik.

Risâlemizin yaklaşık yarısına tekabül eden bir kısmı İbn Hacer el-Heytemî'nin *el-Fetâva'l-kübrâ'l-fikhiyye*'sinde nakledilmiştir. Metnin burada nakledilen kısmı da mukabelede kullanılmıştır. Ancak Heytemî'nin bu kitabının iyi bir tahkikle yeniden neşredilmeye muhtaç bir halde olması ve nakillerde yapılması mutad olan bir kısım serbest tasarrufların bulunması ihtimaline binaen burada nakledilen metne tam olarak bir nüsha muamelesi yapılmamıştır.

79 Hüseyinî, *Fihrist-i nüshaha-yı hattı*, 4/149.

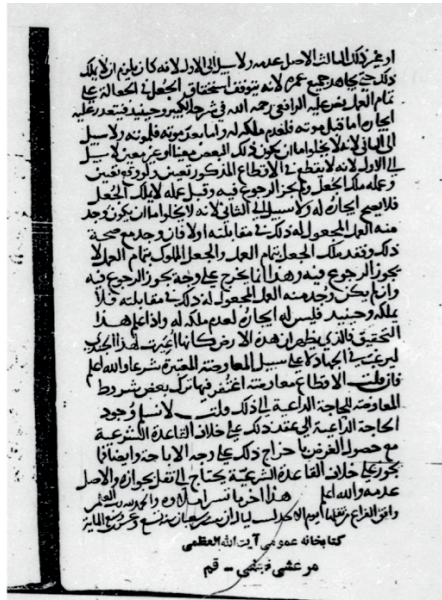
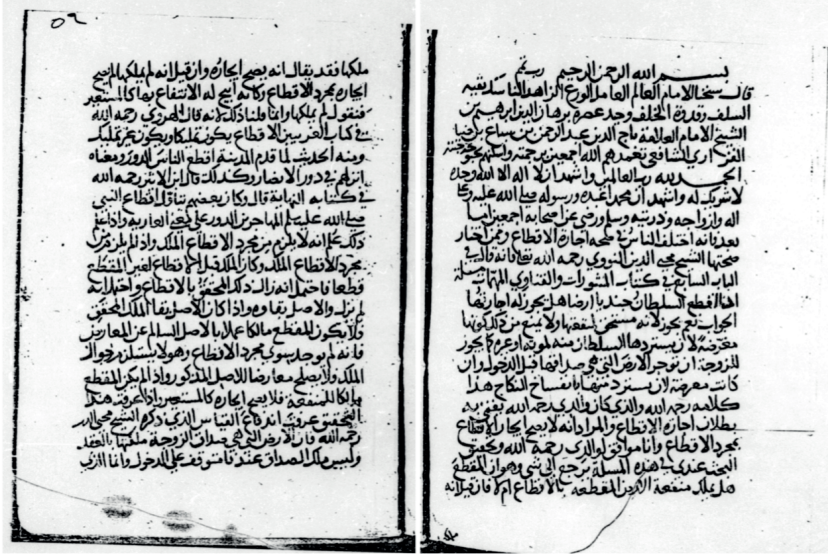
80 Hüseyinî, *Fihrist-i nüshaha-yı hattı*, 4/149; el-Hüseyinî, *et-Türâsü'l-Arabiyyü'l-mahtût fi İrân*, 11/226.

81 Hüseyinî, *Fihrist-i nüshaha-yı hattı*, 4/149; el-Hüseyinî, *et-Türâsü'l-Arabiyyü'l-mahtût fi İrân*, 12/276.

82 el-Hüseyinî, *et-Türâsü'l-Arabiyyü'l-mahtût fi İrân*, 8/222, 11/226, 12/276.

Anlam akışını bozmayan, nüanslardan ibaret olan farklılıklar görmezden gelinerek sadece gerekli görülen yerlerdeki farklılıklara işaret etmekle yetinilmiştir. Tahkik içerisinde bu menkul metne “الهيتمي” ifadesiyle işaret edilmiştir.

Nüsha Fotoğrafları

Kütübhâne-i Umûmî-i Âyetullah Mar'âşî 1376 numaralı nüshanın ilk ve son sayfaları

النص المحقق:

رسالة في صحة إجارة الإقطاع

لبرهان الدين إبراهيم بن عبد الرحمن الفزاري المعروف بابن الفركاح (١٣٢٩/٧٢٩)

[٥٥ظ] بسم الله الرحمن الرحيم

رب تمم

{قال شيخنا الإمام العالم العامل الورع الزاهد الناسك بقية السلف وقوة الخلف وحيد عصره برهان الدين إبراهيم بن الشيخ الإمام العلامة تاج الدين عبد الرحمن بن سيباع بن ضياء الفزاري الشافعي تغمدهم الله أجمعين برحمته وأسكنهم بُحْبُوحَةَ جَنَّتِهِ:}

الحمد لله رب العالمين، وأشهد أن لا إله إلا الله وحده لا شريك له، وأشهد أن محمداً عبده ورسوله، صلى الله عليه وعلى آله وأزواجه وذريته وسلم، ورضي عن أصحابه أجمعين، أما بعد،

فإنه اختلف الناس في صحة إجارة الإقطاع وممن اختار صحتها الشيخ محيي الدين النووي (ت. ٦٧٦هـ/١٢٧٧م) رحمه الله تعالى، فإنه قال في الباب السابع في كتاب المنثورات والفتاوى المهمات:

مسألة: إذا أقطع السلطان جندياً أرضاً هل يجوز له إجاتها؟

الجواب: نعم، يجوز؛ لأنه مستحق لمنفعتها، ولا يمنع من ذلك كونها معرضة⁸³ لأن يستردها السلطان منه لموته أو غيره كما يجوز للزوجة أن توجر الأرض التي هي صداقها قبل الدخول وإن كانت معرضة لأن يسترد منها بانفساخ النكاح.⁸⁴ هذا كلامه رحمه الله، والذي كان⁸⁵ والدي⁸⁶ رحمه الله يفتي⁸⁷ ببطلان⁸⁸ إجارة الإقطاع، والمراد⁸⁹ أنه لا يصح إيجار الإقطاع بمجرد الإقطاع، وأنا موافق لوالدي رحمه الله.⁹⁰

وتحقيق البحث عندي في هذه المسألة يرجع إلى شيء، وهو أن المقطع هل يملك منفعة الأرض المقطعة بالإقطاع أم لا؟ فإن قيل: «إنه [٥٦و] ملكها» فقد يقال: «إنه يصح إيجاره»، وإن قيل: «إنه لم يملكها» لم يصح إيجاره بمجرد الإقطاع، وكأنه أبيع له الانقطاع بها كالمستعير.

فنقول لم يملكها، وإنما قلنا ذلك؛ لأنه قال الهروي⁹¹ رحمه الله (ت. ٤٠١هـ/١٠١١م) في كتاب الغريبين: «الإقطاع يكون تملكياً، ويكون غير تملكياً، ومنه الحديث (لما قدم المدينة أقطع الناس الدور)»⁹² ومعناه⁹³ أنزلهم في دور الأنصار»⁹⁴،

83 في النسخة: «مغزوة»، وما أثبتناه من الفتاوى للنووي، والسياق يؤيد ما أثبتناه لقوله: «وإن كانت معرضة لأن يسترد منها بانفساخ النكاح».

84 فتاوى الإمام النووي لمحيي الدين النووي، ص ١٥٢.

85 الهبتي: وكان.

86 هو تاج الدين أبو محمد عبد الرحمن بن إبراهيم الفزاري البدري الدمشقي، مصري الأصل، عرف بالفركاح، ولد سنة ٦٢٤هـ/١٢٢٧م، سمع صحيح البخاري من ابن الزبيدي، تفقه على ابن الصلاح وعز الدين بن عبد السلام، درس في المجاهدة، ثم تركها وولي التدريس بالبائدية في سنة ست وسبعين، قرأ عليه ابنه برهان الدين الفزاري مؤلف هذه الرسالة، وتقي الدين أبو العباس ابن تيمية، ونجم الدين بن صصري، وكمال الدين الزملكاني، وابن قاضي شهبية، والمزي، وغيره، توفي في سنة ٦٩٠هـ/١٢٩١م، ودفن في مقبرة باب الصغير، له: الذرعات شرح الورقات للجويني، والإقيد لدرء التقليد شرح فيه التنبيه ولم يتمه. انظر: طبقات الشافعية لابن قاضي شهبية، ٢٢٢٢-٢٢٢٦؛ طبقات الشافعيين لابن كثير، ٣٥٥/٢-٣٥٦؛ Gözübenli "Firkâh", s. 135.

87 النسخة+ به.

88 النسخة: بطلان.

89 الهبتي: ومستنده.

90 الهبتي: لوالدي رحمه الله.

91 هو أبو عبيد أحمد بن محمد بن محمد العبيدي الهروي، اللغوي المؤدب، كان من علماء الأكاير، صحب أبا منصور الأزهرى، له كتاب الغريبين في القرآن والحديث أو الغريبين، جمع فيه بين تفسير غريب وقرآن وغريب الحديث، توفي سنة ٤٠١هـ/١٠١١م. انظر: وفيات الإعيان لابن خلكان، ٩٦-٩٥/١؛ البداية والنهاية لابن كثير، ١٥/٥٣٤-٥٣٥؛ Demirci "HEREVÎ, Ahmed b. Muhammed", s. 220-221.

92 ترتيب مسند الشافعي للسندي، ١٣٣/٢؛ المعجم الأوسط للطبراني، ١٦٢/٥-١٦٣.

93 الهبتي: معناه.

94 الغريبين في القرآن والحديث لأحمد بن محمد الهروي، ٤/١٥٦٢-١٥٦٣.

وكذلك قال ابن الأثير رحمه الله (ت. ٦٠٦هـ/٢١٠م) في كتابه⁹⁵ **النهاية**، قال: «وكان بعضهم يتأول إقطاع النبي صلى الله عليه وسلم المهاجرين الدور على معنى العارية»⁹⁶.

وإذا علم ذلك علم أنه لا يلزم من مجرد الإقطاع الملك، وإذا لم يلزم من مجرد الإقطاع الملك وكان الملك قبل الإقطاع لغير المقطع قطعاً، فاحتمل أنه زال ذلك المحقق بالإقطاع، واحتمل أنه لم يزل، والأصل بقاؤه، وإذا كان الأصل بقاء الملك المحقق فلا يكون المقطع مالاً عملاً بالأصل السالم عن المعارض، فإنه لم يوجد سوى مجرد الإقطاع، وهو لا يستلزم زوال⁹⁷ الملك، ولا يصلح معارضاً للأصل المذكور، وإذا لم يكن المقطع مالاً للمنفعة فلا يصح إيجاره كالمستعير.

وإذا عرفت هذا التحقيق عرفت اندفاع القياس الذي ذكره الشيخ محيي الدين رحمه الله؛ فإن الأرض التي هي صدق الزوجة ملكها بالعقد، وليس ملك الصدق عندنا متوقفاً⁹⁸ على الدخول، وإنما الذي [٥٦ظ] يتوقف على الدخول الاستقرار، وهنا لم يملك المقطع الأرض بلا شك؛ ولهذا لو أراد بيعها منع منه، والتردد واقع في ملكه المنفعة، والأصل عدمه، فليس المقطع مالاً للأرض ولا لمنفعتها، والصدق مملوك للزوجة بالعقد.

وقاس بعضهم إجارة الإقطاع على إجارة الموقوف عليه الوقف، ولا يتم هذا القياس أيضاً، فإن الموقوف عليه ملك منفعة الوقف، قال الرافعي⁹⁹ رحمه الله (ت. ٦٢٣هـ/٢٢٦م) في **شرحه الكبير**: «فوائد¹⁰⁰ الوقف ومنافعه للموقوف عليه، يتصرف فيها تصرف الملاك في الأملاك»،¹⁰¹ جزم بذلك، وحكى قولاً: إنه ملك الرقبة أيضاً.¹⁰²

فإنما يكون الإقطاع مثل الوقف¹⁰³ إذا ثبت أن المقطع ملك المنفعة، ولم يثبت ذلك بعد، وتحقيقه¹⁰⁴: إن الوقف إذا صح لزوم، ولم يكن للواقف الرجوع عنه، والإقطاع إنما يُخرجه الإمام أيده الله على وجه الجواز لا على وجه اللزوم، ولهذا يرجع فيه إذا رأى ذلك.

وأيضاً فإن الصحيح أن الموقوف عليه ليس له إيجار الوقف بكونه¹⁰⁵ موقوفاً عليه، وإنما يؤجره إذا جعل الواقف النظر له أو أذن له فيه من له الإذن في ذلك شرعاً، فظيره هنا أن المقطع لا يؤجر الإقطاع لمجرد كونه مقطعاً، فإن أذن له الإمام أيده الله تعالى في إيجاره يجوز حينئذ، وإذا كان الموقوف عليه ملك منفعة الوقف جزماً والرقبة على قول، وليس له أن يؤجره بكونه موقوفاً عليه، فالمقطع أولى أن لا يؤجر الإقطاع بكونه مقطعاً؛ فإنه لم يملك الرقبة جزماً، ولا ثبت ملكه للمنفعة؛ بل الأصل عدمه، والله أعلم.¹⁰⁶

[٥٧و] والنزاع إنما هو عند عدم الإذن في الإيجار، هل يؤجر بكونه مقطعاً أم لا؟

واعلم أن القول الصحيح إن الموقوف عليه ليس له إيجار الوقف، هو تفرغ على ما رجحه الرافعي من الموقوف عليه لا يكون النظر له بمجرد كونه موقوفاً عليه، ولو جعل الواقف النظر للموقوف عليه أو لم يجعل الواقف النظر إلى أحد -وقلنا إنه يكون النظر للموقوف عليه- فأجر الموقوف عليه الوقف، والحالة هذه هل يصح إيجاره؟ فيه وجهان، نقلهما صاحب

95 الهيثمي- كتابه.

96 **النهاية في غريب الحديث والأثر** لمجد الدين ابن الأثير، ٨٢/٤.

97 **جواز**

98 النسخة: متوقف، والمثبت من الهيثمي.

99 هو إمام الدين أبو القاسم عبد الكريم بن محمد بن عبد الكريم الرافعي القزويني، ولد سنة ٥٥٥هـ/١١٦٠م، تفقه على والده وعلى غيره، وكان إماماً في الفقه والحديث والتفسير والأصول والأدب، يقال: «لم يصنف في المذهب الشافعي؛ بل ولا في جميع المذاهب مثل **شرحه الكبير** على الوجيز للغزالي»، كان هو والنوري يُذكران باسم «الشيخين» في المذهب الشافعي، صاحب المصنفات، منها: **فتح العزيز في شرح الوجيز** المعروف بالشرح الكبير، و**المحرر في الفروع الشافعية**، و**التدوين في أخبار قزوين**، وغيره. انظر: طبقات الشافعية للإسنوي، ٥٧١/١، ٥٧٣؛ طبقات الفقهاء الكبرى لمحمد بن عبد الرحمن العثماني، ٦٦١-٦٦٢/٢، 394-396. Aybakan "RÂFÎ, Abdülkerim b. Muhammed", s.

100 الهيثمي: زوائد.

101 **العزيز شرح الوجيز** لعبد الكريم بن محمد الرافعي، ٢٨٥/٦.

102 **العزيز للرافعي**، ٢٨٣/٦.

103 الهيثمي+ إلا.

104 النسخة: وتحققه، والمثبت من الهيثمي.

105 الهيثمي: لكونه.

106 هنا ينتهي ما نقل ابن حجر الهيثمي من هذه الرسالة، وكان بداية المنقول من قوله «وكان الذي رحمه الله يقيني به بطلان إجارة الإقطاع». انظر:

الفتاوى الكبرى الفقهية لابن حجر الهيثمي، ١٨٩/٣-١٩٠.

البيان¹⁰⁷ في كتاب الإجارة وجعل المشهور أنه يصح، وقال الراجعي رحمه الله: «إنه إذا قلنا الولاية للموقوف عليه؛ بناءً على أن الملك له، ففي تمكينه من الإجارة وجهان، قال في التتمة: 108. المذهب منهما التمكنين»¹⁰⁹ ذكره في الثالثة¹¹⁰ من الكلام على قول الوجيز: 111. «وإن كان الوقف عبداً فنفتقه»¹¹² إلى آخره.

وإذا علمت ذلك، فإذا قلنا إنه ليس له الإيجار مع أن النظر له وملك الرقبة،¹¹³ فالمقطع أولى أن لا يؤجر، وإذا قلنا إنه يؤجر فلا يلزم منه أن يؤجر المقطع؛ بل أن لا يؤجر أيضاً؛ لأن الموقوف عليه أجر على هذا التقدير؛ لأن النظر له مع ملك الرقبة¹¹⁴ وملك المنفعة، وهذه العلة مفقودة في المقطع، فلا يلزم أنه يؤجر؛ بل نقول يلزم أن لا يؤجر؛ لأن الظاهر زوال الحكم بزوال العلة، والله أعلم.

قلت: ووجدت في نقل المذهب ما يشهد إن شاء الله تعالى بعدم صحة إيجار الإقطاع أيضاً، وذلك أنه قال الراجعي رحمه الله في كتاب الوصية في الباب الثاني في القسم الثاني في المسائل المعنوية:

فروع الوصية بالمنافع يبني على أصل، وهو أن هذه الوصية تملك للمنافع بعد الموت، ليست مجرد إباحة، كما أن الوصية بالأعيان تملك لها بعد الموت، فلو مات الموصى له ورثت عنه كسائر حقوقه، وله الإجارة والإعارة [٥٧هـ] والوصية بها. هذا إذا أطلق الوصية بالمنفعة أو قيدها بالتأبيد، والمراد من التأبيد استيعاب الوصية منفعة العبد مدة حياته، وكذا الحكم إذا أوصى بمنفعة مدة مقدرة من شهر أو سنة، وحكي وجه أنها لا ينتقل إلى وارث الموصى له، لا عند الإطلاق، ولا إذا قدر بمدة معلومة ومات الموصى له قبل انقضائها، والمذهب المشهور الأول.

أما إذا قال: «أوصيت لك بمنافعه [مدة] حياتك»، فهو إباحة وليس بتمليك، فليس له الإجارة، وفي الإعارة وجهان، وإذا مات الموصى له رجح الحق إلى ورثته الموصى.¹¹⁶

هذا كلام الراجعي رحمه الله، ووجه التمسك بهذا النقل على ما ذكرته أن المقطع لا يعطى الإقطاع في هذه الأزمان على وجه ينتقل بموته إلى ورثته؛ ولهذا فإنه إذا مات شخص مقطع لا يتسلط ورثته على الإقطاع بمجرد موته؛ بل يسعون في أنه يقر عليهم، تارة يجابون، وتارة لا يجابون ويعطى لغيرهم، ولا يقدر بمدة، فهو كالموصى له؛ بل أضعف من ذلك؛ لأن الموصى له مدة حياته لا يقدر أحد على انتزاعه منه قبل موته، فإذا كان لا يصح إيجاره الموصى به، والحالة هذه، فالإقطاع أولى بعدم الصحة، وبهذا ظهر الفرق أيضاً بينه وبين الصداق، فإن المرأة لو مات ورث عنها الصداق، والله أعلم. فإن قلت: ليس الإقطاع كالوصية، فإن الوصية تبرع والإقطاع عوض.

قلت: عدم الملك في مسألة الوصية لم يكن لأنها تبرع لأنها تبرع مع أنها تبرع،

107 البيان في مذهب الشافعي لأبي الحسين يحيى بن أبي الخير العمراني الشافعي اليمني، ٣٧٤/٧-٣٧٦. | هو شرح المهذب لأبي إسحاق الشيرازي، صنفه أبو الحسين يحيى بن أبي الخير العمراني الشافعي اليمني المتوفى سنة ٥٥٨هـ/١١٦٣م، ولد في مصنعة سير باليمن في سنة ٤٨٩هـ/١٠٩٦م، كان شيخ الشافعية بإقليم اليمن، المشهور بـ«صاحب البيان»، له: البيان، والزوائد، والانتصار في الرد على القرية الأشرار، وغيره. انظر: طبقات الشافعية للإسنوي، ٢١٢/١-٢١٣؛ s.234؛ Ebü'l-Hayr b. Ebü'r-Râmî, Yahyâ b. Ebü'r-Râmî, s.234.

108 هو تنمة الإبانة من تصانيف جمال الدين أبي السعد عبد الرحمن بن مأمون المتولي النيسابوري (ت. ٤٧٨هـ/١٠٨٦م)، طلب الفقه بمرور وبخارى، وقدم إلى بغداد ودرس بالعلماء بعد وفاة أبي إسحاق الشيرازي، ثم عزل بآب الصباغ قبل تمام شهر، ثم عمي ابن الصباغ وأعيد المتولي مرة ثانية إلى أن توفي في بغداد، له: وتنمة الإبانة هو ذيل لكتاب الإبانة لأبي القاسم الفورياني شيخ المتولي، وصل إلى الحدود ولم يكمله، كتاب المغني في أصول الدين، وغيره. انظر: طبقات الشافعية للإسنوي، ٣٠٥/١-٣٠٦؛ s.220؛ Yurdagür "MÜTEVELLÎ, Abdurrahman b. Me'mûn".

109 العزيز للرافعي، ٢٩٤/٦ | تنمة الإبانة عبد الرحمن بن مأمون الديانة، ١٠٠٦/٣، بتصريف.

110 أي ذكره الراجعي في المسألة الثالثة المتعلقة بقول الغزالي «وإن كان الوقف عبداً فنفتقه...».

111 هو الوجيز في الفروع الشافعية للإمام المعروف وصاحب المنصفات الكثيرة المتأدولة بين الناس في عدة علوم حجة الإسلام أبي حامد محمد الغزالي الطوسي (ت. ٥٠٥هـ/١١١١م).

112 العزيز للرافعي، ٢٩٢/٦.

113 في النسخة بعد هذه الكلمة بياض يعادل تقريباً نصف سطر، ولا شك أن فيه نقص يحتاج إلى تقدير، ربما يساعدنا في التقدير ما مضى من قول المؤلف قبل قليل، وهو: «وإذا كان الموقوف عليه ملك منفعة الوقف جزماً والرقبة على قول، وليس له أن يؤجره بكونه موقوفاً عليه، فالمقطع أولى أن لا يؤجر الإقطاع بكونه مقطوعاً»، بمساعدة هذا القول يمكن أن نقدر ما نقص من هذه الجملة هكذا: «فإذا قلنا إنه ليس له الإيجار مع أن النظر له، وملك الرقبة [ليس له إلا على قول] فالمقطع أولى أن لا يؤجر»، والله أعلم بالصواب.

114 يُرى في المتن خلل، لأن إثبات ملك الرقبة للموقوف عليه على القول المرجوح، ذكر الراجعي مقابل هذا القول بـ«الأصح»، وهو أن ملك الرقبة في الوقف ينتقل إلى الله تعالى كالعتق، ومعنى هذا انفكاكه عن اختصاصات الأدميين. انظر: العزيز للرافعي، ٢٨٣/٦؛ راجع أيضاً الهامش السابق.

115 أثبتناه من كتاب العزيز للرافعي، ١١٠/٧.

116 العزيز للرافعي، ١٠٩/٧-١١٠. | بتصريف.

وإنما عدم الملك فيها لكونه خصصها¹¹⁷ بحياة الموصى له، فامتنع فيها الميراث، والإقطاع إنما يخرج الإمام أيده الله تعالى على هذا الوجه أو دونه، وهو تخصيصه ببعض حياة المقطع له.

ثم نقول ولا يصح أن يجعل الإقطاع المنتزاع فيه تعويضًا يبيح الإجارة؛ وذلك لأنه لو كان تعويضًا لم يخل إما / [٥٨] أو أن يكون بطريق الإجارة أو بطريق الجعالة أو بطريق ثالث، والطريق الثالث الأصل عدمه.

- وأما بطريق الإجارة فلا يمكن ذلك؛ لأنه إما أن يجعل ذلك: [١] أجرة حالة [٢] أو مؤجلة:

[١] لا سبيل إلى الأول، فإنه كان يلزم أن يملكه المقطع بنفس عقد الإقطاع؛ لأن المؤجر يملك الأجرة الحالة بنفس عقد الإجارة، ولو ملكه بنفس العقد لم يجز الرجوع؛ لأن الرجوع في ذلك متعذر، وأيضا الإجارة لها شرط ولم توجد في الإقطاع.

[٢] ولا سبيل إلى الثاني، وهو أن يكون ذلك أجرة مؤجلة؛ لأنها إما أن تكون مؤجلة بأجل معلوم أو مجهول، والقسمان باطلان، أما الأول فلائذ لم يوجد أجل معلوم، وأما الثاني فلا يصح، فلا يستفيد به جواز إجارته.

- وأما بطريق الجعالة فلا يمكن ذلك لوجهين:

[١] أحدهما أنه لا يخلو إما أن يكون الجعل هو: [أ] نفس رقبه الأرض المقطعة [ب] أو منفعتها [ج] أو هما:

[أ] لا سبيل إلى الأول فإنه لا يخرج الإمام أيده الله تعالى ذلك على وجه تملكه نفس رقبه الأرض أصلاً.

[ب] ولا سبيل إلى الثاني، وهو أن يكون الجعل نفس منفعة الأرض المقطعة؛ وذلك لأنه لا يخلو إما أن يكون الجعل منفعتها دائماً أو غير دائم، لا سبيل إلى الأول، فإن الإمام أيده الله تعالى لا يقطع على أن تكون منفعتها دائماً للمقطع له؛

ولهذا يرجع إذا رأى ذلك، ولا سبيل إلى الثاني، فإنه إما يعين الانتفاع مدة أو لا يعين، وهما باطلان؛ فلأنه لا يقع في الإقطاع تعيين مدة انتفاعه بها، وأما الثاني، فلأنه لا يصح، فإن الجعل شرطه أن يكون معلوماً كالأجرة، نص عليه الرافعي رحمه

الله في شرحه الكبير¹¹⁸ ولا يكاد يوجد في عقد الإقطاع شروط الجعالة في الصيغة وغيرها.

[ج] وإذا لم يصح الأول ولا الثاني لم يصح الثالث، وهو أن يكون الجعل نفس رقبه الأرض مع منفعتها، والله أعلم.

[٢] والوجه الثاني أنه لا يخلو إما أن يكون جعلاً فذلك: [أ] في مقابلة جهاده مثلاً جميع عمره [ب] أو في مقابلة جهاده

في بعض عمره / [٥٨ظ] [ج] أو غير ذلك، الثالث الأصل عدمه.

[أ] ولا سبيل إلى الأول؛ لأنه كان يلزم أن لا يملك ذلك حتى يجاهد جميع عمره؛ لأنه يتوقف استحقاق الجعل في الجعالة

على تمام العمل، نص عليه الرافعي رحمه الله في شرحه الكبير¹¹⁹، وحينئذ فيتعذر عليه إجارته، أما قبل موته فلعدم ملكه له، وأما بعد موته فلموته.

[ب] ولا سبيل إلى الثاني؛ لأنه لا يخلو إما أن يكون ذلك البعض معيناً أو غير معين، لا سبيل إلى الأول؛ لأنه لا يقطع في الإقطاع المذكور تعيين، ولو وقع تعيين وعمله ملك الجعل ولم يجز الرجوع فيه، وقيل عمله لا يملك الجعل فلا يصح إجارته له، ولا سبيل إلى الثاني؛ لأنه لا يخلو إما أن يكون وجد منه العمل المجعول له ذلك في مقابلته أو لا، فإن وجد مع

صحة ذلك وفقد ملك الجعل بتمام العمل، والجعل المملوك بتمام العمل لا يجوز الرجوع فيه، وهذا إنما يخرج على وجه

يجوز الرجوع فيه، وإن لم يكن وجد منه العمل المجعول له ذلك في مقابلته فلا يملكه، وحينئذ فليس له إجارته؛ لعدم ملكه له.

وإذا علم هذا التحقيق فالذي يظهر أن هذه الأرض كأنها أُعيرت لهذا الجندي ليرغب في الجهاد، لا على سبيل المعوضة

المعتبرة شرعاً، والله أعلم.

117 في النسخة: **حكما**. ولعل الصواب ما أثبتناه بنليل ما يأتي السياق من قوله: «والإقطاع إنما يخرج الإمام أيده الله تعالى على هذا الوجه أو دونه،

وهو تخصيصه ببعض حياة المقطع له».

118 العزيز للرافعي، ١٩٩/٦.

119 العزيز للرافعي، ٢٠٢/٦-٢٠٣.

فإن قلت: الإقطاع معاوضة، اغتُفر فيها ترك بعض شروط المعاوضة للحاجة الداعية إلى ذلك. قلت: لا نسلم وجود الحاجة الداعية إلى عقد ذلك على خلاف القاعدة الشرعية مع حصول الغرض بإخراج ذلك على وجه الإباحة، وأيضًا فما يجوز على خلاف القاعدة الشرعية يحتاج إلى نقلٍ بجوازه، والأصل عدمه، والله أعلم. هذا آخر ما تيسر إملأؤه، والحمد لله رب العالمين.

{وافق الفراغ من نقلها يوم الأحد لست ليال¹²⁰ بقين من شعبان سنة تسع وعشرين وسبع مائة.} ¹²¹

120 في النسخة «لست ليال إن يقين»، ولكن الصحيح ما أثبتناه.

121 في النسخة «المائة»، ولكن الصحيح ما أثبتناه.

المصادر والمراجع في التحقيق

-البداية والنهاية

عماد الدين أبو الفداء إسماعيل بن شهاب الدين بن عمر بن كثير دمشقي (ت. ٧٧٤هـ/١٣٧٣م).
تحقيق: عبد الله بن عبد المحسن التركي، دار هجر، جيزة ١٤١٩هـ/١٩٩٨م.

-البيان في مذهب الإمام الشافعي؛

أبو الحسين يحيى بن أبي الخير بن سالم العمراني الشافعي اليمني (ت. ٥٥٨هـ/١١٦٣م).
اعتنى به: قاسم محمد النوري، دار المنهاج، بيروت ١٤٢١هـ/٢٠٠٠م.

-العزيز شرح الوجيز (المعروف بالشرح الكبير)؛

أبو القاسم عبد الكريم بن محمد الراجعي القزويني الشافعي (ت. ٦٢٣هـ/١٢٢٦م).
تحقيق وتعليق: علي محمد معوض وعادل أحمد عبد الموجود، دار الكتب العلمية، بيروت ١٤١٧هـ/١٩٩٧م.

-الغريبين في القرآن والحديث؛

أبو عبيد أحمد بن محمد الهروي (ت. ٤١٠هـ/١٠١١م).
تحقيق: أحمد فريد المزدي، مكتبة نزار مصطفى الباز، مكة المكرمة-الرياض ١٤١٩هـ/١٩٩٩م.

-الفتاوى الكبرى الفقهية؛

شهاب الدين أبو القاسم أحمد بن محمد الهيتمي المكي الشافعي، المعروف بابن حجر الهيتمي (ت. ٩٧٤هـ/١٥٦٧م).
مطبوعة عبد الحميد أحمد حنفي، القاهرة ١٣٥٧هـ.

-المعجم الأوسط؛

أبو القاسم سليمان بن أحمد الطبراني (ت. ٣٦٠هـ/٩٧١م).
تحقيق: أبو معاذ طارق بن عوض الله وأبو الفضل عبد المحسن بن إبراهيم الحسيني، دار الحرمين، القاهرة ١٤١٥هـ/١٩٩٥م.

-النهاية في غريب الحديث والأثر؛

مجد الدين أبو السعادات المبارك بن محمد الجزري ابن الأثير (ت. ٦٠٦هـ/١٢١٠م).
محمود محمد الطناحي، المكتبة الإسلامية، د.م، د.ت.

-تتمة الإبانة عن أحكام الديانة؛

عبد الرحمن بن مأمون المتولي (ت. ٤٧٨هـ/١٠٨٦م).
تحقيق: ابتسام بنت بالقاسم بن عائض آل سَمير القُرني، دار لينة للنشر والتوزيع، مصر – السعودية د.ت.

ترتيب مسند الشافعي (المسماة بترتيب مسند الإمام المعظم والمجتهد المقدم أبي عبد الله محمد بن إدريس الشافعي)؛

ترتيب: محمد عابد السندي (١٢٥٧هـ/١٨٤١م).
دار الكتب العلمية، بيروت ١٣٧٠هـ/١٩٥١م.

-طبقات الشافعية؛

أبو بكر بن أحمد بن محمد، المعروف ببقية الدين ابن قاضي شهبة دمشقي (ت. ٨٥١هـ/١٤٤٨م).
اعتناء: الحافظ عبد العليم خان، مطبعة مجلس داره المعارف النعمانية، حيدر آباد ١٣٩٨هـ/١٩٧٨م.

-طبقات الشافعية؛

جمال الدين عبد الرحيم الإسنوي (ت. ٧٧٢هـ/١٣٧٠م).
تحقيق: عبد الله الجبوري، دار العلوم، الرياض ١٤٠٠هـ/١٩٨١م.

-طبقات الشافعيين؛

عماد الدين أبو الفداء إسماعيل بن شهاب الدين بن عمر بن كثير دمشقي (ت. ٧٧٤هـ/١٣٧٣م).

تحقيق: أنور الباز، دار الوفاء، المنصورة ٢٥/١٤٢٥هـ/٢٠٠٤م.

-طبقات الفقهاء الكبرى؛

محمد بن عبد الرحمن العثماني القرشي الدمشقي (ت. بعد ١٧٨٠هـ/١٣٧٨م).

تحقيق: محيي الدين علي نجيب، دار البشائر الإسلامية، بيروت ١٣٤٤هـ/٢٠١٣م.

-فتاوى الإمام النووي (المسماة بالمسائل المنثورة)؛

أبو زكريا يحيى بن شرف النووي (ت. ٦٧٦هـ/١٢٧٧م).

ترتيب: علاء الدين بن العطار، تحقيق وتعليق: محمد الحجار، دار البشائر الإسلامية، بيروت ١٤١٧هـ/١٩٩٦م.

-وفيات الاعيان وأنباء أبناء الزمان،

أبو العباس شمس الدين أحمد بن محمد بن أبي بكر بن خلّكان (ت. ٦٨١هـ/١٢٨٢م).

تحقيق: إحسان عباس، دار صادر، بيروت ١٣٩٧هـ/١٩٧٧م.

المصادر غير العربية

Aybakan, Bilal, “RÂFÎÎ, Abdülkerîm b. Muhammed”, *DÎA*, 2007, 394-396.

Demirci, Muhsin, “HEREVÎ, Ahmed b. Muhammed”, *DÎA*, 1998, 220-221.

Gözübenli, Beşir, “Firkâh”, *DÎA*, 1996, 135.

Özel, Ahmet, “İMRÂNÎ, Yahyâ b. Ebü'l-Hayr”, *DÎA*, 2000, 234.

Yurdagür, Metin, “MÜTEVELLÎ, Abdurrahman b. Me'mûn”, *DÎA*, 2006, 220.

Teşekkür: Tahkikini yapmış olduğum risâlenin yazma nüshasına ulaşmam hususunda yardımlarını esirgemeyen Merkezü'l- Melik Faysal li'l-Buhûs ve'd-Dirâsâti'l-İslâmiyye'ye (King Faisal Center for Research and Islamic Studies), katkılarından dolayı hakemlere, Ahmet Hamdi Furat'a, Murat Sarıtaş'a ve Okan Kadir Yılmaz'a teşekkür ederim.

Hakem Değerlendirmesi: Dış bağımsız.

Çıkar Çatışması: Yazar çıkar çatışması bildirmemiştir.

Finansal Destek: Yazar bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.

Peer-review: Externally peer-reviewed.

Conflict of Interest: The author has no conflict of interest to declare.

Grant Support: The author declared that this study has received no financial support.

Kaynakça/References

Abbâdî, Ahmed b. Kâsım. *Havâşî ala Tuhfeti'l-muhtâc bi-Şerhi'l-Minhâc (Şîrvânî haşiyesiyle birlikte)*. 10 Cilt. Kahire: Dâru'l-Fikr, t.y.

Abdüssettâr el-Helvacî, ed. *Fihrisü'l-mahtûtâti'l-Arabîyye bi-Dâri'l-Kütübi'l-Mısriyye (el-Mecâmî)*. 4 Cilt. London - Kahire: Müessesetu'l-Furkân li't-Turâsi'l-İslâmî (al-Furqan Islamic Heritage Foundation) - Dâru'l-Kutub ve'l-Vesâiki'l-Kavmiyye, 1432/2011.

Arîni, es-Seyyid el-Bâz. *el-İktâu'l-harbî bi-Mısır zemen selâtîni'l-Memâlik*. Kahire: Matbaatu'n-Nahda, 1956.

Bağdatlı, İsmail Paşa. *Hediyyetü'l-ârifîn esmâu'l-müellifîn ve âsâru'l-musannifîn*. 2 Cilt. Ankara: Milli Eğitim Bakanlığı, 1951.

- Bilal İbrahim. "Beyond State and Peasant: The Egalitarian Import of Juristic Revisions of Agrarian and Administrative Contracts in the Early Mamluk Period". *Islamic Law and Society*, Cilt: 16, No: 3/4 (2009), 337-382.
- Brockelmann, Carl. *Târihü'l-edebi'l-Arabî*. Thk. Mahmud Fehmi Hicâzî. 10 Cilt. Kahire: el-Heyetü'l-Misriyyetü'l-Âmme li'l-Kitâb, 1993.
- Burhânüddîn el-Fezârî, Ebü İshâk İbrâhim b. Abdîrrahman İbnü'l-Firkâh. *Bâisü'n-nüfûs ilâ ziyâreti'l-Kudsi'l-mahrûs*. Thk. Ahmed Abdülbâsit Hâmid - ve Ahmed Abdüssettâr Abdülhalîm. Kahire: Dâru'l-Kütüb ve'l-Vesâiki'l-Kavmiyye, 1426/2005.
- Burhânüddîn el-Fezârî, Ebü İshâk İbrâhim b. Abdîrrahman İbnü'l-Firkâh. *İ'dâmu'l-işkâl bi'l-küllîyye fi icâdi'l-eşkâli'l-hamiyye*. Ayasofya, 515/1: 39. Süleymaniye Kütüphanesi.
- Burhânüddîn el-Fezârî, Ebü İshâk İbrâhim b. Abdîrrahman İbnü'l-Firkâh. *Muhtasar fi usûli'd-Dîn*. Şehid Ali Paşa, 985: Süleymaniye Kütüphanesi.
- Burhânüddîn el-Fezârî, Ebü İshâk İbrâhim b. Abdîrrahman İbnü'l-Firkâh. *Risâle fi ş-şatranc*. Thk. Ebu'l-Hasan Abdullah b. Abdülaziz eş-Şebrâvî. Kahire: Dâru'r-Risâle, 1439/2018.
- Burhânüddîn el-Fezârî, Ebü İshâk İbrâhim b. Abdîrrahman İbnü'l-Firkâh. *Beyânu garazi'l-muhtâc ila kitâbi'l-Minhâc*. Thk. Bekr Muhammed Ebu Susayn - ve Bilal Velid Hamdi Abidin. Dâru'n-Nevâdir, 1438/2017.
- Burhânüddîn el-Fezârî, Ebü İshâk İbrâhim b. Abdîrrahman İbnü'l-Firkâh. *et-Ta'lika fi'l-fevaid*. Ayasofya, 1065: Süleymaniye Kütüphanesi.
- Burhânüddîn el-Fezârî, Ebü İshâk İbrâhim b. Abdîrrahman İbnü'l-Firkâh. *Kitâbu'l-ferâiz*. Balıkesir İl Halk Kütüphanesi, 10 Hk 1165/1: 20. Balıkesir İl Halk Kütüphanesi.
- Burhânüddîn el-Fezârî, Ebü İshâk İbrâhim b. Abdîrrahman İbnü'l-Firkâh. *Muhtasaru Kitâbi't-terhis fi'l-ikrâmi bi'l-kiyâm li-zevi'l-fazli ve'l-meziyye*. Şehid Ali Paşa, 2723/4: 14. Süleymaniye Kütüphanesi.
- Burhânüddîn el-Fezârî, Ebü İshâk İbrâhim b. Abdîrrahman İbnü'l-Firkâh. *Sıhhatu icâreti'l-iktâ'*. 1376: 55B-58B. Kütübhanesi-i Umûmî-i Âyetullâh Mar'aşî.
- Çalış, Halit. *İslâm Hukukunda Özel Mülkiyete Getirilen Sınırlamalar*. Konya: Yediveren Kitap, 2004.
- Demîrî, Ebü'l-Beka Kemâleddîn Muhammed b. Musa b. İsa. *en-Necmü'l-vehhâc fi şerhi'l-Minhâc*. 10 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Minhac, 1425/2004.
- Durî, Abdülaziz. *İslam İktisat Tarihine Giriş*. İstanbul: Endülüş Yayınları, 1991.
- Dürî, Abdülaziz. "Neş'etü'l-iktâ' fi'l-müctemeâti'l-İslâmiyye". *el-İctihâd (Dâru'l-İctihâd)*. 1 (Sonbahar 1988): 243-267.
- Fihrisu mahtûtâtî Câmîati'l-Melik es-Suud : el-fikhü'l-İslâmî ve usûluhu*. 6 Cilt. Riyad: Câmîati'l-Melik Suud, 1404/1984.
- Güleç, Hasan. "FEZÂRÎ, İbrâhim b. Abdurrahman". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 12: 539-540. Ankara: TDV Yayınları, 1995.
- Hacak, Hasan. *İslam Hukukunun Klasik Kaynaklarında Hak Kavramının Analizi*. İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2000.
- Herevî, Ebü Ubeyd Ahmed b. Muhammed. *el-Garîbeyn fi'l-Kur'âni ve'l-Hadîs*. Thk. Ferîd el-Mezîdî. Riyâd - Mekke: Mektebetü Nizâr Mustafa el-Bâz, 1419/1999.
- Heytemî, Ebü'l-Abbas Şehabeddin Ahmed İbn Hacer. *el-Fetâvâ'l-kübrâ'l-fikhiyye*. 4 Cilt. Kahire: Matbaatu Abdülhamid Ahmed Hanefî, 1357.

- Heytemî, Ebû'l-Abbas Şehabeddin Ahmed İbn Hacer. *Tuhfetu'l-muhtâc bi-şerhi'l-Minhâc (Havâşî alâ Tuhfeti'l-muhtâc 'ın kenarında)*. 10 Cilt. Kahire: Dâru'l-Fikr, t.y.
- Hüseyni, es-Seyyid Ahmed el-. *et-Türâsü'l-Arabiyyü'l-mahtût fi İrân*. 14 Cilt. Kum: İntişarat Dalilema, 1431/2010.
- Hüseyni, Seyyid Ahmed. *Fihrist-i nüshahâ-yı hattî: Kitabhâne-i Umûmî-i Hazret-i Ayetullâh el-Uzmâ Necefi Mar'aşî*. Ed. Seyyid Mahmud Mar'aşî. 27 Cilt. Kum: Kitâbhâne-i Büzürg-i Hazreti Ayetullahü'l-Uzmâ Mar'aşî Necefi, 1418.
- İbn Cemâa, Bedreddin. *Muhtasar fi fazli'l-cihâd*. Thk. Usâme Nâsir en-Nakşibendî. Dımaşk: Dâru'l-Vesâik, 1428/2008.
- İbn Cemâa, Bedreddin. *Tahrîru'l-ahkâm fi tedbiri ehli'l-İslâm*. Thk. Fuad Abdülmunim Ahmed. Katar: Riâsetu'l-Mahkemeti's-Şerîyye ve's-Şuûni'd-Dîniyye, 1405/1985.
- İbn Hacer el-Askalânî, Şihâbüddin Ahmed b. Ali. *ed-Dürerü'l-kâmine fi a'yâni'l-mieti's-sâmine*. 4 Cilt. ofs. Beyrut: Dâru'l-Cil, 1414/1993.
- İbn Hallikân, Ebu'l-Abbâs Şemseddin Ahmed b. Muhammed b. Ebi Bekr. *Vefeyâtu'l-a'yân ve enbâu ebnâi'z-zamân*. Tahk. İhsân Abbâs. 8 Cilt. Beyru: Dâru Sadır, 1397/1977.
- İbn Kâdi Şühbe, Takiyyuddin Ebû Bekr b. Ahmed. *Tabakâtu's-Şâfiyye*. Thk. Abdülalim Hân. 4 Cilt. Haydarâbâd: Matbaatu Meclisu Dâireti'l-Maârifî'n-Numâniyye, 1987.
- İbn Kesîr, Ebû'l-Fida İmadüddin İsmail b Ömer. *el-Bidâye ve'n-nihâye*. Thk. Abdullah b. Abdülmuhsin et-Türkî. 21 Cilt. Cize: Heer li't-Tibâa ve'n-Neşr, 1417/1997.
- İbn Kesîr, Ebû'l-Fida İmadüddin İsmail b Ömer. *Tabakâtu's-Şâfiyye*. Thk. Abdulhafiz Mansûr. 2 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Medâri'l-İslâmî, 2004.
- İbn Nâsiruddin, Ebû Bekr Şemseddin Muhammed b. Abdullah. *Tavzihu'l-müştebih fi zabti esmâi'r-ruvâti ve ensâbihim ve elkâbihim ve künâhum*. Thk. Muhammed Naîm thk. el-Araksûsî. 10 Cilt. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1414/1993.
- İbn Teymiyye, Ebû'l-Abbas Takiyyüddin Ahmed b. Abdülhalim. *el-Hisbe fi'l-İslâm ev Vazîfetu'l-hukûmeti'l-İslâmiyye*. Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, t.y.
- İbnü'l-Esîr, Mecdüddin Ebu's-Saâdât el-Mübârek b. Muhammed el-Cezerî. *enNihâye fi Garibi'l-Hadîsi ve'l-Eser*. Thk. Tahir Ahmed ez-Zâvî - Mahmud Muhammed et-Tenâhî. 5 Cilt. el-Mektebetu'l-İslâmiyye, t.y.
- İmrânî, Ebu'l-Hüseyn Yahyâ b. Ebi'l-Hayr. *el-Beyân fi mezhebi'l-İmâm eş-Şâfiî*. İtina: Kasım Muhammed en-Nûrî. 14 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Minhâc, 1421/2000.
- İsnevî, Ebû Muhammed Cemaleddin Abdürrahim b el-Hasan. *Tabakâtu's-Şâfiyye*. Thk. Abdullah el-Cubûrî. 2 Cilt. Riyad: Dâru'l-Ulûm, 1981.
- Karabulut, Ali Rıza - Karabulut, Ahmet Turan. *Mucemu't-târîhi't-türâsi'l-İslâmî fi mektebâti'l-âlem: el-mahtutat ve'l-matbuat = Dünya Kütüphanelerinde Mevcut İslam Kültür Tarihi ile İlgili Eserler Ansiklopedisi*. 6 Cilt. Kayseri: Mektebe Yayınları, t.y.
- Kâtip Çelebi. *Keşfü'z-zunûn an esâmi'l-kütûbi ve'l-fünûn*. 2 Cilt. Beyrut: Dâr İhyai't-Türâsi'l-Arabî, t.y.
- Mecmûun fihi fezâilü's-Şâm*. Thk. Ebu'l-Hasan Abdullah b. Abdülaziz eş-Şebrâvî. Kahire: Müessesetü'r-Risâle, 1438/2017.
- Mütercim Âsım Efendi. *el-Okyânûsu'l-basît fi tercemeti'l-kâmûsi'l-muhît*. hz. Mustafa Koç, Eyyüp Tanrıverdi. 6 Cilt. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2013.

- Mütevellî, Abdurrahman b. Me'mûn. *Tetimmetu 'l-İbâne an ahkâmi 'd-diyâne*. Thk. İbtisâm bt. Bilkasım b. Âiz Âl Semîr el-Karanî. 3 Cilt. Mısır - Suudi Arabistan: Dâru Lîne li'n-Neşri ve't-Tevzî', t.y.
- Nevevî, Ebu Zekeriyya Muhyiddin Yahya b. Şereh. *Fetâvâ 'l-İmâm en-Nevevî*. Thk. Muhammed el-HaccârEd. Alaeddin b. el-Attâr. Beyrut: Dâru'l-Beşâiri'l-İslâmiyye, 1417/1996.
- Nuaymî, Abdülkadir b. Muhammed. *ed-Dâris fi târihi 'l-medâris*. 2 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1410/1990.
- Osmânî, Ebû Abdillâh Sadruddîn Muhammed b. Abdirrahman. *Rahmetu 'l-ümme fi İhtilâfi 'l-eimme*. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2018.
- Osmânî, Ebû Abdillâh Sadruddîn Muhammed b. Abdirrahman. *Tabakâti 'l-fukahâi 'l-kübrâ*. Thk. Muhyiddin Ali Necib. 2 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Beşâiri'l-İslâmiyye, 1434/2013.
- Princeton University Library. "Princeton University Library Catalog". Erişim: 27 Ocak 2020. <https://catalog.princeton.edu/catalog/5127249>.
- Râfî, Ebu'l-Kâsım Abdülkerim b. Muhammed el-Kazvîni. *el-Azîz Şerhu 'l-Vecîz (eş-Şerhu 'l-Kebîr)*. Thk. Ali Muhammed Muavvid - âdil Ahmed Abdülmevcûd. 13 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1417/1997.
- Remlî, Şemseddin Muhammed b. Ahmed b. Hamza el-Ensârî. *Nihâyetu 'l-muhtâc ilâ şerhi 'l-Minhâc*. 8 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1984.
- Safedî, Salâhuddîn Halîl b. İzzeddîn Aybek. *Ayânu 'l-asr ve avânu 'n-nasr*. Thk. Ali Ebû Zeyd - Nebîl Ebû Ameşe - Muhammed Mevud - ve Mahmud Sâlim Muhammed. 5 Cilt. Dimaşk - Beyrut: Dâru'l-Fikr - Dâru'l-Fikri'l-Muasır, 1418/1998.
- Safedî, Salâhuddîn Halîl b. İzzeddîn Aybek. *el-Vâfi bi 'l-vefeyât*. Thk. Ahmed el-Arnaût - ve Türkî Mustafa. 29 Cilt. Beyrut: Dâr İhyai't-Türâsi'l-Arabî, 1429/2008.
- Suyûtî, Ebû'l-Fazl Celaeddin Abdurrahman b. Ebî Bekr. *el-Eşbâh ve'n-nezâir fi kavâidi ve fûru-i fikhi 'ş-Şâfiyye*. Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1973.
- Sübki, Ebû Nasr Tacüddin Abdülvehhab b. Ali b. Abdilkafi. *Tabakatu 'ş-Şâfiyyeti 'l-kübrâ*. Thk. Mahmud Muhammed et-Tanâhi - ve Abdülfettah Muhammed el-Hulv. 10 Cilt. Kahire: Dâr İhyâi'l-Kütübi'l-Arabiyye, 1399/1979.
- Şâfiî, Muhammed b. İdrîs. *Tertîbu Müsnedi 'ş-Şâfiî*. Tertîb: Muhammed Âbid es-Sindî. 2 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1370/1951.
- Şebrâmellisî, Nureddîn. *Hâşiye alâ Nihâyeti 'l-muhtâc ilâ şerhi 'l-Minhâc (Nihâyetu 'l-muhtâc ile birlikte)*. 8 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Fikr, t.y.
- Şirbînî, Muhammed el-Hatîb b. Ahmed. *Muğni 'l-muhtâc ilâ marifeti meâni elfâzi 'l-Minhâc*. thk. Ali Muhammed Muavvid - Adil Ahmed Abdülmevcûd 6 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1421/2000.
- Şirvânî, Abdülhamid. *Havâşi ala Tuhfeti 'l-muhtâc bi-Şerhi 'l-Minhâc (Abbâdî haşiyesiyle birlikte)*. 10 Cilt. Kahire: Dâru'l-Fikr, t.y.
- Taberânî, Ebu'l-Kâsım Süleyman b. Ahmed. *el-Mu'cemu 'l-evsat*. Thk. Ebu Muaz Tarık b. İvazullah - Ebu'l-Fazl Abdulmuhsin b. İbrahim el-Hüseynî. 10 Cilt. Kahire: Dâru'l-Haremeyn, 1415/1995.
- Tarhân, İbrahim Ali. *en-Nuzumu 'l-iktâ' iyye fi 'ş-Şarki 'l-evsat fi 'l-usûri 'l-vustâ*. Kahire: Dâru'l-Kâtibi'l-Arabî, 1388/1968.
- Vâdiâşî, Şemseddin Muhammed b. Câbir. *Bernâmecu İbn Câbir el-Vâdiâşî*. Mekke: Câmiatu Ümmi'l-Kurâ, 1401/1981.

- Yıldırım, Ali İhsan. *Necip Paşa Kütüphanesi Yazma Eserler Kataloğu I*. Tire: Tireliler Derneği], 2003.
- Zehebî, Ebû Abdullah Şemseddin Muhammed b. Ahmed. *el-İber fî haberi men gaber*. Thk. Ebû Hâcer Muhammed es-Saîd b. Besyûnî Zağlûl. 4 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1985.
- Zeydî, Musab Hamâdî Necm. “Nizâmu'l-iktâ'i'l-askerî: Neş'etuhu ve tetavvuruhu mine'l'asri's'Selcûkî hatta'l-asri'l-Memlûkî”. *Mecelletu Ehbâs Külliyyeti't-Terbiyeti'l-Esâsiyye* 11/3 (2012).

